

વર્ષ-૨, અંક-૩
જુલાઈ - સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૬

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ

કિંમત : રૂ. ૨૦/-

વર્ષ ૨૦૦૮

સૂચિ

ખંડેરોનું ખગમંડળ	૪
વિહંગાવલોકન	૬
નિરીક્ષણ નોંધ	૭
ગીધ પર જાપતો	૨૧
પત્ર-સેતુ	૨૪
ઉત્તર ગુજરાતનાં જળાશયો-૪	૨૬
પક્ષીઓનાં સ્થાનિક નામો	૨૮
છાંચડો વાવું છું	૩૨
બીજના એકત્રીકરણ દ્વારા સંવર્ધન	૩૩
બીજાંકુરમાં પક્ષીઓનો ક્ષણો	૩૫
પક્ષી માટે વૃક્ષ, વૃક્ષ માટે પક્ષી	૩૭
નળસરોવર કચરી	૪૦

મુખપૃષ્ઠ :

વૃક્ષના સ્વચ્છતા
તસવીર : મનોજ ધોળકિયા

સંપાદકીય

આપે આમલીનું ઘેઘૂર વૃક્ષ છેલ્લે ક્યારે જોયું? એવું વૃક્ષ કે જ્યાં હાથ લાગે તો બે કાતરા પાડી લેવાનું કે બે ફૂણી ફૂંપળો ચાવી લેવાનું મન થાય! ક્યારેક દૂરના વિસ્તારોમાં ગાડી લઈને જઈએ ત્યારે રાજ રજવાડા વખતમાં વાવેલાં આમલીનાં વિશાળ વૃક્ષોની હાર, રસ્તાની બંને બાજુએ આપણું સ્વાગત કરતી દશ્યમાન થાય અને વિસ્મય તથા અહોભાવથી છલકાઈ જવાય! પચાસથી સો વર્ષ પહેલાં વવાયેલાં એ ઝાડ, તેમના પ્રત્યે દર્શાવાયેલ ભાવ અને કાળજીની જીવતીજાગતી છબી બનીને ઊભાં હોય. કેવા સંજોગોમાં વવાયાં હશે એ વૃક્ષો! અને સચવાયાં પણ હશે?! આમલી જેવાં ધીમી ગતિએ વૃદ્ધિ પામતાં વૃક્ષોની કેટલી ધીરજથી માવજત થઈ હશે!

હવે પછીનાં વર્ષોમાં આમલી લુપ્ત થઈ જાય તો નવાઈ નહીં. આમલીની ગેરહાજરીની બાબતે આમેય દુઃખી હતો ત્યાં ૨૧મી મે, '૦૮ના 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા'માં સમાચાર વાંચ્યા કે સરકારે ખાનગી જમીન પર ઊગેલાં છ જાતિનાં વૃક્ષો વગર પરવાનગીએ કાપવાની છૂટ આપી દીધી છે. આ વૃક્ષો છે લીમડો, દેશી બાવળ, કણજી, ખીજડો, આંબો અને આમલી; બધી જ વૃક્ષજાતિ સ્થાનિક, ઉપયોગી અને કિંમતી! 'સૌરાષ્ટ્ર વૃક્ષછેદન કાયદો, ૧૯૫૧' અન્વયે ૨૬ જાતિનાં વૃક્ષોનાં છેદન પર પ્રતિબંધ છે તેમાંથી આ ૬ જાતિનાં વૃક્ષો પરનો પ્રતિબંધ દૂર થયો. અને તે એટલા માટે કે ખેડૂતો વૃક્ષ-ખેતી (agro forestry) કરી શકે. પણ સારા હેતુ માટે અને ખાસ તો વૃક્ષની ખેતી માટે જ વૃક્ષો કપાશે તેની શી ખાત્રી? અને કયો ખેડૂત આમલી, ખીજડો કે દેશી બાવળ ઉછેરશે? આમલી અને ખીજડાનું હવે શું ભવિષ્ય?

વળી, વૃક્ષ અને પક્ષીને તો સીધો સંબંધ છે. વૃક્ષનો છાંયો, વૃક્ષ પર મળતી બેસવાની કે માળાની જગ્યા, વૃક્ષમાંથી મળતો ખોરાક.. વૃક્ષ છે તો પક્ષી છે. અને એટલે આપણે સૌ પક્ષીપ્રેમીઓ પક્ષીસંરક્ષણના ભાગરૂપે વૃક્ષસંવર્ધનનું કાર્ય એક અભિયાન તરીકે લઈએ તો!

વૃક્ષનું પ્રાગટ્ય બીજમાંથી થાય છે. એ બીજના સંચયને - એકત્રીકરણને એક યજ્ઞની જેમ આપણે સ્વીકારીએ તો! સમસ્યા માત્ર વૃક્ષોની સંખ્યાની જ નહીં તેમની લુપ્ત થતી જતી વિવિધતાની પણ છે. વૃક્ષોની સ્થાનિક જાતિઓના ભોગે પરદેશી વૃક્ષોનું સંક્રમણ કદાચ પક્ષીઓ જ નહીં પણ અનેક નાનાં જીવ-જંતુઓ માટે પણ ખતરારૂપ છે. વનસ્પતિજગત તથા પ્રાણીજગતનું વૈવિધ્ય એકબીજા પર પરસ્પર નિર્ભર છે. કાળક્રમે ઉદ્ભવેલી વૃક્ષોની અનેક પ્રજાતિઓ આ વિસ્તારનાં પશુ-પંખી તથા જંતુજગતના વૈવિધ્યની ભૂમિકા બાંધે છે. જીવસૃષ્ટિનું સમગ્રતઃ જાતિવૈવિધ્ય પરસ્પર ગાઢ રીતે અને ગૂઢ રીતે સંકળાયેલું છે. વૃક્ષોની અલ્પ થતી જતી સંખ્યા અને લુપ્ત થતા વૈવિધ્યની ખૂબ મોટી કિંમત પક્ષીસૃષ્ટિએ ચૂકવવી પડશે.

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/
20874 dt. 21-8-07

વર્ષ-૨ અંક ૩ વર્ષી ૨૦૦૮

પરામર્શક સંપાદક
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
સહસંપાદક : નંદિતા મુનિ
સંપાદક મંડળ
ડૉ. પી. એસ. ઠક્કર, ડૉ. કેતન ટાટ્ટ,
ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ
મુખપૃષ્ઠ સજ્જવટ : 'પગમાર્ક ક્યુચુલસ કોન્સોર્ટિયમ'
ચિત્રાંકન : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
પત્રવ્યવહાર

૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

vihangujarat@gmail.com

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦-૦૦,

આજીવન રૂ. ૧૫૦૦-૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન - Vihang Research Foundation' ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી. બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/- ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલા દાનો આવકવેરા ધારાની કલમ ૮૦જી હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

‘બીજ એકત્રીકરણ’ને આપણે ‘ફિલસૂફી’ના દષ્ટિકોણથી મૂલવીએ તો તેને કાંતણ-યજ્ઞ સાથે સરખાવી શકાય. બીજને વીણવાં, એકઠાં કરવાં, તેને યોગ્ય જગ્યાએ પહોંચાડવા જેથી તેના રોપા તૈયાર થઈ શકે; આ આખી પ્રક્રિયા વૃક્ષ સાથે આપણું તાદાત્મ્ય સાધે છે, ભાવાત્મક ઐક્યનું નિરૂપણ કરે છે. બીજમાં વૃક્ષ છુપાયેલું છે અને તેના આવિષ્કારમાં આપણે નિમિત્ત બનીએ તો પ્રકૃતિ પાસેથી છીનવીને મેળવેલી અગણિત સુવિધાઓનું થોડા અંશે પણ આપણે વળતર ચૂકવી શકીશું. સાથે સાથે, લુપ્ત થતી વૃક્ષોની સ્થાનિક જાતિઓને ટકાવી રાખવામાં આપણે સહાયરૂપ બની શકીશું.

સૂતર કાંતવાનો પ્રગટ હેતુ કદાચ સ્વાવલંબી બનવાનો જ ન હતો, પણ એના થકી ગાંધી વિચારશૈલીનાં મૂલ્યોને વળગી રહેવાનો હતો. વૃક્ષારોપણ તો મહત્ત્વનું છે જ પણ બીજના સંચય, સંરક્ષણ અને વાવેતરમાં સહભાગી થવાથી પ્રકૃતિપ્રેમની ભાવનાનું જે રીતે પાયામાં પ્રત્યારોપણ થશે તે લાંબા ગાળે વિશેષ મૂલ્યવાન નીવડશે.

‘વિહંગ’, આ બીજ એકત્રીકરણ અભિયાનમાં સૌને આમંત્રે છે. કેટલાંક વૃક્ષોની યાદી અંદરના લેખોમાં છે. વધુ વૃક્ષોની યાદી પણ અમે આપતા રહીશું. બીજ એકત્રીકરણ, સંગ્રહ વગેરેમાં જરૂરી કાળજી વિશે પણ અમુક લેખમાં ઉલ્લેખ છે.

વૃક્ષ સંરક્ષણ અને સંવર્ધન સાથે જોડાયેલી અને તેને વરેલી કેટલીક વ્યક્તિઓના લેખોનો આ અંકમાં સમાવેશ કરાયો છે. એ વિદિત છે કે ઘણાં મહાનુભાવો આ કાર્ય

સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે જોડાયેલાં છે અને બીજસંચયની વિચારધારા કંઈ નવી નથી. ‘વિહંગ’ના માધ્યમ દ્વારા અમે માત્ર તેનો વ્યાપ અને વિસ્તાર વધારવા માગીએ છીએ. ‘વૃક્ષ-સંરક્ષણ’ની ભાવના પ્રત્યેક ઘર સુધી પહોંચાડવા માગીએ છીએ.

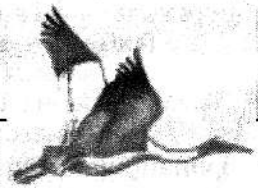
આ સંગ્રહિત - સંચિત બીજને સ્વયંસેવકો પાસેથી મેળવી ‘નર્સરી’ સુધી પહોંચાડવાના સંકલન કાર્યમાં સ્વૈચ્છિક રીતે જેઓ જોડાવા ઈચ્છતા હોય તેઓ તેમના સરનામાં મોકલી શકે છે. આ સંચિત બીજ તેઓ નજીકની વનવિભાગની જે તે ‘નર્સરી’માં કે ખાનગી ‘નર્સરી’ (પડતર કિંમતે રોપા આપવાની શરતે)માં મોકલી આપશે. આપ જાતે પણ બીજને ‘નર્સરી’માં પહોંચાડી શકો છો. માત્ર એ અંગે અમને જાણ કરતા રહેશો તો ગમશે. ક્યાં વૃક્ષોનાં બીજ એકત્ર કરવા - કેવી રીતે કરવાં વગેરે બાબતે કોઈ પ્રશ્ન હોય તો તે આવકાર્ય છે.

બીજ-સંચયથી આગળ વધીને, જેઓ પાસે થોડી જમીન છે તેઓ સ્વયં કેમ વૃક્ષઉછેર કેન્દ્ર (nursery) શરૂ ન કરી શકે? આ બાબતે વધુ સમજવાનો, જાણવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

વૃક્ષ, પક્ષીઓ માટે તો ‘કલ્પવૃક્ષ’ જ છે! પક્ષીની ગતિ, રીતિ અને નિયતિ બધું જ વૃક્ષો પર નિર્ભર છે. વળી, હાલની ઔદ્યોગિક તેમજ શહેરી વિકાસની દોટ જોતાં જો સામૂહિક રીતે સામાજિક કાંતિના સ્વરૂપમાં આ અભિયાન નહીં આદરીએ તો ઘણાં મોડાં પડીશું. □

ખંડેરોળું ખગમંડળ

લાલસિંહ રાઓલ

પોતાના અભ્યાસખંડની બહાર નીકળનાર જિજ્ઞાસુની આંખે પંખીઓ ચડ્યા વિના ન રહે. પંખીઓ પ્રભુનું એક એવું સર્જન છે કે જેમાં તેનાં ચૈતન્યના ફુવારા ઊડતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેમણે પોતાની જુદી જુદી ખાસિયતોથી માનવને આકર્ષેલો છે. કોઈએ પોતાના રંગવૈભવથી, કોઈએ મધુર કંઠથી તો કોઈએ પોતાના ઉડ્ડયનકૌશલથી.

સિંહ, વાઘ, દીપડા, હાથી કે ગેંડાને તેમનાં નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં જોવાનો લહાવો અનોખો છે. પણ એવી તક બધાને મળવી દુર્લભ છે. તેમની વાત જવા દઈએ.

શિયાળ, સસલા, નાર નોળિયા કે શાહુડી/સાપ જેવાં પ્રાણીઓ પણ ક્યાં સુલભ છે? જ્યારે પંખીઓ તો આપણા દેશમાં લગભગ સર્વવ્યાપક છે. કચ્છ-રાજસ્થાનની વિશાળ મરુભૂમિથી માંડી હિમાલયના ઉત્તુંગ શિખરો સુધીનો ભાગ્યે જ કોઈ ચોરસ માઈલ તેમનાં વિનાનો હશે. તેમને શોધવા માટે દૂર જવાની જરૂર નથી પડતી. જે તે ભૂભાગને કે પ્રદેશને અનુકૂળ પંખીઓ ત્યાં હોવાનાં અને વહેલાં કે મોડાં નિરીક્ષણપટ્ટ આંખે તેઓ ચડવાનાં. તેમાંયે આસોથી ફાગણ સુધીના સમયમાં ભારતનાં પક્ષીજગતમાં

ભરતી આવે છે. આ સમય દરમ્યાન હિમાલય, તિબેટ, સાઈબિરિયા, રશિયા અને છેક યુરોપથી અનેક જાતનાં પંખીઓ આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે.

રૂપાણું પંખી કોને કહેવું? જુદા જુદા ભભકદાર રંગો ધરાવતું હોય તેને? રૂપના એક અગત્યના અંગ તરીકે રંગનું મહત્ત્વ છે એ ખરું, પણ તેનેજ મૂર્ધન્ય સ્થાન આપીએ તો રૂપની વ્યાખ્યા અધૂરી રહે. રંગે ભલે કાળા કે કાબરા હોય પણ આકાર સૌજવને લીધે રૂપાળાં અને નયનાભિરામ હોય એવાં ઘણાં પંખીઓ છે. વળી, મોર, કૂકડો, પીળક, શૌભિંગી કે અધરંગ જેવાં પંખીઓ રંગવૈભવ અને અંગલાવણ્ય બન્ને ધરાવે છે.

સીમ- શેઢે અને વિશાળ ખંડેરોમાં કે ભગ્ન કિલ્લાઓમાં જોવા મળતી દેવચકલી ઊર્ફે કાળીદેવ (Indian Robin) છે તો કાળા રંગની, છતાં સપ્રમાણ શરીર રચના અને ઘડીઘડીમાં ડોક અને પૂંછડીને ખેંચીને ઊભી ટટ્ટાર કરવાની વર્તણૂકવાળું અને પૂંઠનાં ઘેરા કથ્થાઈ રંગને લહેરાવતું આ પંખી ઉજ્જડ ખંડેરોમાં પોતાની મીઠી સીટીથી પ્રાણ પૂરે છે. અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યમાં સ્થાન પામેલું 'રોબીન' આપણી આ દેવચકલીનું કુટુંબી. દેવચકલીને આપણાં લોકસાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું છે અને તે એક શુકનિયાળ પંખી મનાયું છે.

કાબરો પિહો (Pied Bushchat) અને મોટો કાબરો પિહો (Variable Wheatear) "યથા નામા તથા ગુણા" મુજબ રંગે કાળા તથા ધોળા છે. દેવચકલીના આ બન્ને કુટુંબી આપણે ત્યાં શિયાળુ મહેમાન થઈને આવે છે. નાના છોડ, વાડ, પત્થર કે એવી થોડી ઊંચી જગ્યાએ અથવા તાર-ટેલિફોનના તાર કે થાંભલા ઉપર બેસી ચકોર નજરે આસપાસની ભૂમિનું નિરીક્ષણ કરતાં અને જમીન ઉપર જેવું કોઈ જીવડું નજરે ચડે કે તુરત ઊડીને પકડી લેતાં આ બન્ને પંખીઓની સ્ફૂર્તિ ચિત્તાકર્ષક છે. કાબરી વેશભૂષામાં પણ તેમની નમણાઈ અછતી રહેતી નથી. તેમનું ગાન મીઠું ગણાય છે. અફસોસ એટલો કે આપણા આ મહેમાનો તેમનાં સંગીતનો આપણને બહુ લાભ આપતા નથી. પ્રજનન કરવા જ્યારે તેઓ ઉત્તરના પોતાના ઠંડા વતનમાં જાય છે, ત્યારે તેમનું શરમાળપણું ગાયબ થઈ જાય છે અને ત્યાં ખૂબ ગાય છે. આસપાસ જો નાના-મોટા થોડાં વૃક્ષો હશે તો થરથરો (Redstart) ત્યાં હોવાનો. તે ઉપરના ભાગે કાળો અને પેટાળે ઈંટિયો રાતો રંગ ધરાવે છે, દિવાળીઘોડા પૂંછડી ઊંચીનીચી ક્યાં કરે છે, જ્યારે થરથરો પૂંછડીને ડાબાજમણી એમ આડી થરકાવ્યા કરે છે.

થોડી વાર તેમનું નિરીક્ષણ કરનારને પોતાની ચપળતાનો ચેંપ લગાડી દે એવું તરવરિયું ચકલી જેવડું એ પંખી છે. આ બધાં રૂપકડાં પંખીઓ કદમાં ચકલી જેવડાં કે સહેજ નાના મોટાં છે. તેમની માદાઓ સાદા ભૂખરા રંગની હોય છે.

"કરતી"તી વ્રત" એમ વારંવાર યાદ કરાવતી અથવા "Did he do it?" એવો પ્રશ્ન પૂછ્યા કરતી આપણી સુપરિચિત ટિંટોડી (Red-wattled Lapwing) ખંડેરોની આસપાસ જોવા ન મળે તો જ નવાઈ. પટપટાપટ બે પાંચ ડગલા ઝડપથી ચાલી, જમીન પરની જીવાત વીણતી ટિંટોડી વાચાળ પંખી છે. સાપ, નોળિયા કે બિલાડી જેવા શિકારીઓ નજરે ચડે તો કીકીઆરી કરી મૂકે અને આસપાસના પંખીમંડળને સાવધાન કરી દે. આવા વખતે નિરીક્ષણ કે સંશોધનમાં વ્યસ્ત એવા પક્ષીનિરીક્ષકે પણ આવા દેકારાનું કારણ જાણી લેવું સારું! ટિંટોડીના કુળની વગડાઉ ટિંટોડી (Yellow-wattled Lapwing) પ્રમાણમાં ઓછી જાણીતી છે. તેનો વસવાટ મુખ્યત્વે ગામ બહાર. પ્રમાણમાં ઓછી વાચાળ એવી આ વગડાઉ ટિંટોડીનો અવાજ ટિંટોડી જેવો કર્કશ નથી પણ સાંભળવો ગમે તેવો છે.

ભારતમાં ગાયક પંખીઓમાં જેમની ગણના છે એવું ચંડૂલ કુળ મુખ્યત્વે સાવ સાદું છે. મેલું સફેદ પેટાળ અને આછી બદામી પીઠ ઉપર કોફી રંગની પટીવાળો ચંડૂલોનો પહેરવેશ છે. અજાણ્યાને ચકલી જેવાં લાગે. ધ્યાનથી જોઈએ તો તેની બે વિશેષતાઓ જણાય. એકાદ અપવાદ સિવાય બધા ચંડૂલોની ચાંચ ચકલી કરતાં પાતળી છે. વળી, તેઓ ચકલીની માફક બે પગે ઠેકડા મારતાં ચાલતાં નથી પણ કાબરની માફક એક પછી એક પગ મૂકીને ચાલે છે. ચંડૂલોની બે-એક જાતોને માથે ચોટી છે. દેખાવમાં સાવ સાદા એવાં આ પંખીઓ ખેતર, પાદર અને વેરાન વગડામાં વસે છે. વસંતઋતુનાં આગમન સાથે તેમની ચેતના સંગીત દ્વારા ઊભરાવા માંડે. તેમાંયે નાનો ચંડૂલ (Syke's Crested Lark) સંગીતવિદ્યામાં વધારે પાવરધો છે. મિનિટો સુધી આ પક્ષી એકધારું ગાતું જાય અને આકાશમાં ઊંચેને ઊંચે ચડતું જાય. ખૂબ ઊંચે ચડીને પવન તરફ મોઢું રાખી એક જગ્યાએ ઊડતું મુક્ત કંઠે ગાય. નિરીક્ષણ કરીને થાકેલા પુરાતત્ત્વવિદ્નો થાક ભૂલાવી દે એવું મીઠું તેનું ગાન છે.

સમાજે જેને અપશુકનિયાળ માન્યાં છે તે ઘુવડ કુળનો એકાદ પ્રતિનિધિ મોટા ખંડેરોમાં વસતો જોવા મળી જાય એવું બને. છેવટે કાંઈ નહીં તો ચીબરી, આવાં સ્થળોએ આસપાસમાં ક્યાંક હોવાની. પોતાના એકાંત અને

આરામનો ભંગ કરવાવાળા પુરાત્ત્વવિદ્ પ્રત્યેનો અણગમો જરાય સંકોચ રાખ્યા વિના તે વ્યક્ત કરશે. પહેલાં તો કોઈ બખોલ કે જ્યાં તે આરામ કરતી હશે તેની ધારે આવીને ધ્યાનપૂર્વક અને હાસ્યાસ્પદ લાગે એવી ગંભીરતાથી માથું ઊંચુનીચું કરતી કરતી મૂંગી મૂંગી તમારી બધી પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરશે. છતાંય જો તમે ત્યાંથી નહીં ખસો તો પોતે ઊડીને થોડે દૂર જશે અને ત્યાંથી તમારા ઉપર ધ્યાન રાખ્યા

કરશે. છેવટે કંટાળીને કર્કશ અવાજે ગાળી દઈને ઊડી જશે. આ બધું જોવાની મજા આવે એવું છે.

(પુરાતત્ત્વમંડળ, પોરબંદરના મુખપત્રના સૌજન્યથી)
સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ
પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧

વિહંગાવલોહન

લલુકુમાર ખાયર
અનુ. નંદિતા મુનિ

'લીટલ બ્રાઉન પઝલ'

અત્યારે મારી સમક્ષ 'WWF-India' અને 'નોર્થ ઈન્ડિયા બર્ડ નેટવર્ક' દ્વારા સંયુક્ત રીતે તૈયાર કરાયેલું ટેબલ કેલેન્ડર પડ્યું છે. આ કેલેન્ડર મેં ખાસ ખરીદ્યું હતું; કારણ કે તેના મુખપૃષ્ઠ પર શંખલા (Crab-plover, *Dromas ardeola*)ની ઉડ્યન કરી રહેલી જોડીની સુંદર તસવીર હતી. આ કેલેન્ડરનો વિષય પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓ (waders) છે. પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓ કોયડા સમાં હોઈ તેમને 'બ્રાઉન પઝલ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે! પરંતુ આજે હું કાદવ ફંફોસનારાં આ પક્ષીઓની નહીં, પરંતુ સમસ્યા સમાન એક અન્ય પક્ષીસમુદાયની વાત કરવા માગું છું. આ પક્ષીઓ ફૂટકી, ટીકટીકી, કરકરિયા કે 'વોર્બલર' (warbler) તરીકે ઓળખાય છે. ટેબલ કેલેન્ડરનો ઉલ્લેખ મેં એ કારણે કર્યો કે તેમાં આપવામાં આવેલી ઉત્કૃષ્ટ તસવીરો 'ડિજિટલ કેમેરા' લઈને વનવગડા ખૂંદી રહેલા નવા પ્રકારના 'શિકારીઓ' દ્વારા લેવામાં આવેલી છે. આવા આધુનિક 'શિકારીઓ' પૈકી એક શિકારીએ હમણાં એક નોંધપાત્ર શોધ, અથવા તો પુનઃશોધ કરી; એક સદીથી પણ વધુ સમય અગાઉ કોઈ અંગ્રેજ નિશાનબાજે નોંધેલા પક્ષી મોટીયાંય પાન કરકરિયા (Large-billed Warbler, *Acrocephalus orinus*)ની આટલા સમય પછી તસવીર લઈને. તે સમયે હિમાચલ પ્રદેશ ખાતે સતલજની એક વેરાન અને ઊંચા તાપમાનવાળી ખીણમાંથી મળી આવેલા એક નમૂનાને બાદ કરતાં છેક અત્યાર સુધી આ રહસ્યમય પક્ષીની અન્ય કોઈ જ નોંધ થઈ નહોતી. મોટીયાંય પાન કરકરિયાની આસપાસ વીંટળાયેલું રહસ્ય તો યથાવત્ છે, પરંતુ કમ-સે-કમ તેનું અસ્તિત્વ હજી સુધી ટકી રહ્યું છે, એટલું તો સાબિત થયું. જેમ જેમ આધુનિક 'શિકારીઓ'ની સંખ્યા

અને પ્રવૃત્તિવિસ્તાર વધતાં જશે તેમ તેમ શક્ય છે કે આ પક્ષી વધુ સ્થળેથી નોંધાય; અને કદાચ એવું પણ સાબિત થઈ શકે કે તે દુર્લભ નથી.

રહસ્યમય મોટીયાંય પાન કરકરિયાની નોંધ બેંગકોક (થાઈલેન્ડ) ખાતે પણ કરવામાં આવી છે. આ નમૂનો 'મિસ્ટનેટ' (અભ્યાસ અર્થે પક્ષીઓને પકડવા માટેની જાળ)માં પકડાઈ આવેલ હિમાચલ - કલકત્તા - બેંગકોક - આ સ્થળો પરથી અનુમાન કરી શકાય કે આ યાયાવર ફૂટકી હિમાલયમાં પ્રજનન કરતી હોય અને પૂર્વમાં ગંગાનાં મેદાનો ઉપરથી ઋતુપ્રવાસ કરી અગ્નિ એશિયામાં શિયાળો ગાળતી હોય.

મારે વાત તો ભૂતકાળની સ્મૃતિઓની કરવી છે; તો પછી હું આ તાજેતરની ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ શા માટે કરી રહ્યો છું? એનું કારણ એ છે કે વર્તમાન પર હંમેશા ભૂતકાળની છાયા રહેતી હોય છે; તેમ જ વર્તમાન ઘટનાઓથી પુરાણી સ્મૃતિઓ સજીવન થતી હોય છે. મોટીયાંય પાન કરકરિયાના સમાચાર પરથી મને સૌરાષ્ટ્રમાં મોટા કરકરિયા (Thickbilled Warbler, *Acrocephalus aedon*)ની સર્વપ્રથમ નોંધ યાદ આવી ગઈ. આ કરકરિયાને અમે 'મિસ્ટનેટ'માં પકડ્યો હતો. અમે એને અગાઉ ક્યારેય જોયો નહોતો; અને એ વિસ્તારની આસપાસ ક્યાંય તેના અસ્તિત્વની નોંધ લેવાઈ નહોતી! એ તો પૂર્વ ભારતનું પક્ષી હતું. આ પ્રથમ પક્ષી મળ્યા પછી એના અન્ય નમૂના પણ પકડાયા. આમ ધીમે ધીમે એનો વિશેષ પરિચય થયો અને પક્ષીનિરીક્ષણ વખતે અગાઉ એને મોટો પાન કરકરિયો (Indian Great Reed-Warbler, *Acrocephalus stentoreus*) ગણીને નજરઅંદાજ કરી દેતા, તેના બદલે એને યોગ્ય

રીતે ઓળખવાં લાગ્યા. ત્યારથી હું દરેક પાન કરકરિયા (Reed-Warbler)ને ધ્યાનપૂર્વક નિહાળું છું. ફૂટકીઓને 'શૂટ' કરતા આધુનિક શિકારીઓ એટલે કે તસવીરકારોને પણ આ પ્રકારનો અનુભવ થાય તે અશક્ય નથી. જો કે પક્ષીઓને 'મિસ્ટનેટ'માં પકડવા અને પક્ષીઓની તસવીર લેવી, એ બન્ને તદ્દન જુદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે. 'મિસ્ટ-નેટીંગ'માં પક્ષીઓ પકડાય તેની રાહ જોવાની હોય છે અને ક્યા પક્ષીઓ ઝડપાશે એ સંજોગોને આધીન હોય છે. આનાથી ઊલટું, તસવીરો ઝડપવા માટે દૃઢનિશ્ચયથી પક્ષીઓનો પીછો કરવો પડે છે. કેમેરાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાની કુશળતા પણ જરૂરી છે. વર્તમાન સમયના ઉત્તમ કક્ષાની તસવીરો જોઈને મને લાગે છે કે કાદવિયા મેદાનો ખૂંદતા આ નિશ્ચયબળવાળા તસવીરકારો વિવિધ ફૂટકીઓને સારી રીતે ઓળખતા થઈ જશે. પણ આ તો મેં ભવિષ્યની આશા પ્રગટ કરી; હવે હું ભૂતકાળ તરફ પાછો ફરું.

ડૉ. સલીમ અલીની 'ધ બૂક ઓફ ઈન્ડિયન બર્ડ્સ'ની પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૪૧માં પ્રકાશિત થઈ હતી. મને જો બરાબર યાદ હોય, તો તેમાં માત્ર ત્રણ ફૂટકીઓનું વર્ણન આપવામાં આવેલું - દરજીડો (Common Tailor-bird), ફડકફૂટકી (Ashy Prinia) અને પાન ફડકફૂટકી (Plain Prinia). આમાંનાં પ્રથમ બે પક્ષી તો આપણા બગીચામાં જોવા મળતાં સુપરિચિત પક્ષીઓ છે. આ બન્ને પક્ષીઓ બગીચાના મોટાં પાનવાળા છોડમાં કુશળ રીતે સિલાઈકામ કરીને માળા બનાવે છે. ધ્યાનાકર્ષક રંગ અને

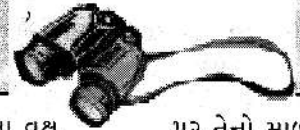
લાંબી, ટકાર પૂંછડીના કારણે એમની પિછાણ આસાન છે. દરજીડાનો રંગ ઉપરથી લીલો અને પેટાળમાં સફેદ છે; જ્યારે ફડકફૂટકી ઉપર રાખોડી અને નીચે ગુલાબી ઝાંચવાળો સફેદ રંગ ધરાવે છે. ઉનાળો શરૂ થાય કે તરત આ બન્ને પક્ષીઓ અવિરત બોલવાનો પ્રારંભ કરે છે. દરજીડો મોટા અવાજે થાક્યા વગર 'ચૂપ-ચૂપ-ચૂપ-ચૂપ' બોલ્યા કરે છે. ફડકફૂટકીનો અવાજ એના કરતાં ધીમો અને સંગીતમય રણકાર ધરાવતો હોય છે. ફડકફૂટકી એક અન્ય અવાજ પણ કરે છે; મારી ધારણા હતી કે આ અવાજ એ ચાંચ વડે કરે છે. પણ ગાંધીનગર ખાતે મારા ઘરના બગીચામાં રહેતી ફડકફૂટકીની એક જોડનું કાળજીપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને મેં જાણ્યું કે એ અવાજ પાંખો દ્વારા પેદા થાય છે.

પાન ફડકફૂટકી બાગ-બગીચામાં આવતી નથી; પણ પાણીમાં ઊંચેલાં ઊંચા ચિયામાં તેની આવ-જા ધ્યાન ખેંચે તેવી હોય છે. રોકડિયા પાક તરીકે મગફળીનું વાવેતર પ્રચલિત થયું તે પહેલા વર્ષાઋતુમાં ઉગાડવામાં આવતાં જુવાર, બાજરી, શેરડી જેવા પાકોમાં પણ એની ગતિવિધિ જોવા મળતી. અન્યથા ખાસ ધ્યાનાકર્ષક ન કહેવાય એવી આ ફૂટકીની લાંબી પૂંછડી મને હંમેશા ગમી છે.

(કમશઃ)

સ્રોત : Indian Birds, Vol.3, No.2,
March-April 2007 અંકમાંથી સાભાર
૧૪, જ્યંત સોસાયટી, રાજકોટ ૩૬૪૦૦૪

નિરીક્ષણ ગોંધ

રામપરા વીડીમાં કાળો ઢોંક

તા. ૬-૩-૨૦૦૮ ના રોજ હું, ભાવેશભાઈ ત્રિવેદી તથા બીજા ચાર મિત્રો સાંજના સમયે રામપરા વીડી ગયેલ અને ત્યાં આવેલ તળાવ પાસે બે કાળા ઢોંક (Black Stork) જોયેલ.

રવિ આરદેસણા

૭, જનકપુરી સોસાયટી, યુનિ. રોડ, રાજકોટ

માંડવ વીડીની મુલાકાત

તા. ૨૬-૧-૨૦૦૮નાં રોજ શ્રી ચીકુ વોરા અને શ્રી ફારુક ચૌહાણ સાથે મેં થાન પાસે આવેલ માંડવ વીડીની મુલાકાત લીધી. ત્યાં લગ્ગડ (Laggar)ની પ્રજનનરત જોડી

જોવા મળી. ખીજડાના વૃક્ષ પર તેનો માળો પણ જોવા મળ્યો. અમે આશરે અડધા કલાક સુધી આ જોડીનું હવાઈ પ્રણયનૃત્ય (courtship) પણ નિહાળ્યું.

તા. ૨૩-૨-૨૦૦૮ના રોજ હું, શ્રી ચીકુ વોરા અને શ્રી ફારુક ચૌહાણ પાટડી જઈ રહ્યા હતા ત્યારે સુરેન્દ્રનગરથી ૨૦ કિમીના અંતરે તુરૂમ્તી (Red-headed Falcon)ની જોડી વીજળીના તાર પર બેઠેલી જોવા મળી. માદા તુરૂમ્તી એક નાના વણઓળખાયેલા પક્ષીનો આહાર કરી રહી હતી. આહાર પૂર્ણ થતાં 'આ જોડી પાંખરતી (matting) જોવા મળી. ત્યાર બાદ માદા, પીપળાના વૃક્ષ પર બનાવેલા માળામાં બેસી ગઈ. તા. ૨૫, ૨૬ અને ૨૮ ફેબ્રુઆરી, '૦૮ના રોજ અમે તે જગ્યાની

પુનઃમુલાકાતો લીધી અને આ તમામ મુલાકાત વખતે તે જોડીની પાંખવાની ક્રિયા જોવા મળી.

વિશાલ ધોરિયા

૫, અરુણ સોસાયટી, ઢાળ મિલ રોડ, સુરેન્ઢ્રનગર

ઢરજીડાના માળાનું નિરીક્ષણ

તા. ૨૧-૧૦-૨૦૦૭ : તળાજા

માળો બાંધવાની શરૂઆત: સખત સૂર્ય પ્રકાશ ન આવે તેમ આંબાની એકઢમ નીચેની ડાળીએ ચાર પાંઢડાં જોડીને બનાવેલ; પાંઢડાં એકઢમ લીલાં તથા ખરી ન જાય તેવાં હતાં. તેમાં મુખ્યત્વે કરોળિયાના જાળાં, વાળ, તણખલાં, કાપડના નાના કટકા, રૂ, પ્લાસ્ટિકની થેલીના ઢોરા વગેરે જોડીને નમતી ડાળીની ઢોચે માળો બાંધેલ.

માળાની ખાસિયત : માળો થોડો ઊંડો તથા ગોળ અને સાંકડો તથા અંઢરથી એકઢમ નરમ અને વ્યવસ્થિત.

ઈંડાં : તારીખ ૧૮-૮-૨૦૦૭ના રોજ એક ઈંડું મૂક્યું. ત્યાર બાઢ તા. ૧૮-૮-૨૦૦૭ના રોજ બીજાં ત્રણ ઈંડાં મૂક્યાં. ઈંડાં લંબગોળ તથા નાની લખોટી જેવડાં હતાં. સફેઢ રંગમાં કથ્થાઈ રંગના ડાધા જોવા મળ્યા.

બચ્યાં : તા. ૨-૮-૨૦૦૭ના રોજ ચાર ઈંડાં પૈકી એક, પછી તા. ૩-૮-૦૭ના રોજ બે ઈંડાંમાંથી બચ્યાં નીકળ્યાં.

નર, ઢૂર ખોરાક શોધવા જતો, માઢા માળાની નજીક જ રહેતી હતી, જેથી બચ્યાં પર પૂરતી નજર રાખી શકાય. ખોરાકમાં બચ્યાંને લીંબુડી તથા કુવાડિયામાંની નાની ઈયળો આપતાં.

તા. ૧૪-૭-૨૦૦૭ના રોજ ત્રણેય બચ્યાં ઊડી ગયાં અને અંતે માળામાં માત્ર એક ઈંડું રહ્યું.

આમ, માળામાંથી સુરક્ષિત રીતે ત્રણ બચ્યાં કુઢરતના ખોળે રમતાં અને ઊડતાં થયાં.

શિક્ષિકા શ્રી રુચિબેન ઢવેએ અમને યોગ્ય માર્ગઢર્શન આપ્યું. (ઈંડું મૂકવાની તારીખ લખી છે, તો માળો બાંધવાની શરૂઆત કર્યાની તારીખ કેમ નહીં? - ઢાઢુ)

ધાંધલ સોનલ અમૃતભાઈ

ઢાંઢાડની વાડી, રામપર રોડ, નવીનબિલ સ્કૂલ પાસે, પ્લોટ નં. ૬૦, તા. તળાજા, જિ. ભાવનગર

પાટણ જિલ્લાના ગરામડી ગામે

પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૩ ડિસેમ્બર, '૦૭ના રોજ પાટણ જિલ્લાનાં વિવિધ ગામોનાં તળાવમાં પક્ષીગણતરી કરેલી. આ

પક્ષીગણતરી મુજબ સૌ પ્રથમ પાટણ જિલ્લાના સાંતલપુર તાલુકાના ગરામડી જળાશય મુકામે ૮.૦૦ કલાકે પહોંચી પ્રથમ પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું.

આ જળાશય ખૂબ જ રમણીય છે અને અહીં પાણીનું પ્રમાણ પણ સારું એવું છે. અહીં કરાયેલ પક્ષીનિરીક્ષણ ઢરમિયાન નીલશિર (Mallard) જોવા મળી એ સૌથી સુંઢર અનુભવ હતો.

અમે નીચે મુજબનાં પક્ષીઓ જોયા:

પક્ષીઓનાં નામ	કુલ સંખ્યા
નીલશિર (Mallard)	૪
કરકરો (Demoiselle Crane)	૩૦
કુંજ (Common Crane)	૨૫
ચમચો (Eurasian Spoonbill)	૧૬
ટીલીયાળી બતક (Spotbilled Duck)	૭
નાની મુરઢાખી (Common teal)	૬
ભગતડું (Common Coot)	૩૦
નીલ જલમુરઢો (Purple Swamphen)	૩
પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier)	૧
નાની ડૂબકી (Little Grebe)	૨૫
મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe)	૬
રાખોડી કારચિયા (Common Pochard)	૩૦
નડી બગલો (Purple Heron)	૨

સેજલ પટેલ, નિકુંજ ગજેરા, નિશિથ ધારૈયા, જયઢેવ ધાધલ

પર્યાવરણ વિજ્ઞાન વિભાગ, ઢેમચંઢ્રાચાર્ય ઊ.ગુ. યુનિ. પાટણ

સુરત અને ડાંગમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા ૨૮-૬-૦૭: સુરતથી ડુમસના રસ્તે ગવિયર તળાવમાં ૨૩ શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant - tailed Jacana) જોયા. એ ઉપરાંત સાથે ૮ જેટલા કાળા જલમાંજર (Bronze - winged Jacana), ૭૦ થી ૮૦ નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Duck), ૨૮ નકટા (Comb Duck), ૧૮ નાના ધોળા બગલા (Little Egret), ૨ મોટા ધોળા બગલા (Large Egret), ૨ નડી બગલા (Purple Heron), ૩૨ કેથીપુંઢુ વાબગલી (River Tern), ૬ નાની વાબગલી (Little Tern), ૩ સુરંગી પાનબગલી (Chestnut Bittern) જોવા મળી.

તા. ૮-૭-૨૦૦૭ : સુરત નજીક પાલ ગામની સીમમાં યોગશભાઈ પટેલ સાથે નીલપંખો (Black naped Monarch - Flycatcher) જોયો જે આ બાજુ ક્યારેય જોવા મળ્યો નથી. ગાઢ જંગલનું પક્ષી શહેર નજીક આવી ચડ્યું ઢશે. અગાઉ મેં અને 'નેચર ક્લબ' સુરતના નિર્મળા ચોથાથે

ડુમસ પાસે ૯-૫-૦૬ના રોજ જોયેલો; જંગલો કપાતા અગાઉ ન દેખાતાં પક્ષીઓ શહેર તરફ આવવા લાગ્યા છે; જેમ કે વલસાડ શહેરમાં હવે દૂધરાજ વધારે દેખાવા લાગ્યા છે.

સુરત - દાંડી રોડ પર વેલુખ ગામ પાસેના નાના તળાવમાં તા. ૯-૭-૦૭ના રોજ કાળી પાનબગલી (Black Bittern) જોઈ.

૨૫-૧૦-૦૭ સુરત દાંડી રોડ પર રાત્રે મહાદેવના મંદિર પાસે વન દશરથિયા (Indian Jungle Nightjar) નો અવાજ ૧ કલાક સુધી સાંભળ્યો.

વાંસદા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં તા. ૧૯-૧૦-૨૦૦૭ના દિવસે જોયેલાં પક્ષીઓ :

ફૂલરાજ (Crimson Sunbird) - ૬, મોર (Indian Peafowl) - ૧૦, ટપકીલો લક્કડખોદ (Heart-spotted Woodpeker), મોટો લક્કડખોડ (Great Black Woodpeker) - ૨, સુહાગણ (Malabar Trogon) - ૨, શ્યામશિર પીળક (Black headed Oriole) - ૧૧, રાખોડી ફૂકડો (Grey Junglefowl) - ૩, રાખોડી ચિલોત્રો (Grey Hornbill) - ૨, શ્વેતનયના (Oriental White-eye) - ૨૦+, ભીમરાજ (Greater Racket-tailed Drongo) - ૧૫+, દૂધરાજ (Asian Paradise Flycatcher) - ૨૦+ (જેમાં ૮ જેટલાં સફેદ હતાં), ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent Eagle) - ૧, સોનેરીપીઠ લક્કડખોદ (Lesser Golden-backed Woodpecker or Blackrumped Flameback) - ૧૫+, નાનો લીલો લક્કડખોદ (Small Yellow-naped Woodpecker) - ૨, ઝીણકો લક્કડખોદ (Brown-capped Pygmy Woodpecker) - ૨, લાલપીઠ સોનેરી લક્કડખોદ (Greater Golden-backed Woodpecker or Greater Flameback) - ૧.

વાંસદાથી અનાવલના રસ્તે પાલગભાણ પાસે ૮ જેટલાં રાખોડી અબાબીલ-લટોરા (Ashy - Woodswallow) જોયા.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોથી, મે-જૂનમાં એક જ જગ્યાએ (વીજળીના થાંભલા પર) માળો કરે છે.

અગાઉ, પ્રથમ વાર આ માળો ડો. બકુલ ત્રિવેદી સાથે જોયેલ.

મુકેશ ભટ્ટ

‘સારસ’, ૧૦૧, ન્યુ ધરતી એ.પા., સીટીવાઈટ રોડ, સુરત ૩૯૫૦૦૭

ગીરમાં શામા

તા. ૧૭-૨-૨૦૦૮ના રોજ મારા મિત્ર

અર્જુનભાઈ વિરાણી સાથે જુનાગઢ - જટાશંકર જવાનું થયું. તળેટીમાં આવેલ સનાતન ધર્મશાળાની બાજુમાંથી પસાર થતી કેડી ઉપર આગળ જતાં ઘણો જ ગીચ ઝાડીનો વિસ્તાર છે, જ્યાં ચોમાસામાં ધોધ પડે છે. તે વિસ્તારમાં શામા (Shama) પક્ષી જોવા મળેલ. ગીરમાં નોંધાયેલ છે કે કેમ, તે મારી જાણમાં નથી પરંતુ ૨૮ વર્ષના મારા અનુભવમાં મેં પ્રથમ વખત જોયું. ખૂબ સરસ રીતે જોયું. જંગલમાં અમારા બે સિવાય કોઈની અવર - જવર ન હતી. પરંતુ અફસોસ એ વાતનો હતો કે આળસને લીધે સાથે કેમેરો લીધેલ ન હતો. સાથે થરથરા (Black Redstart) અને ખેરખટ્ટા (Indian Treepie) જોવા મળ્યા. તેમજ જૂનાગઢમાં સમળી (Pariah Kite) સામાન્ય છે, પણ આ વિસ્તારમાં જોવા ન મળી.

અજિત ભટ્ટ

બસ ડેપોની પાસે, ધારી ૩૬૫૬૪૦

લાલપૂંછ પિદ્ધ (Rufoustailed Wheatear)ની જામનગરમાં નોંધ

તા. ૧૭-૨-૦૮ના રોજ મેહુલ ડોડિયા તથા મનીષ ત્રિવેદી સાથે જામનગરની નજીક આવેલ રણજીત સાગર ડેમની મુલાકાત લીધી. ત્યાંથી પરત થતાં હતાં ત્યારે રસ્તાની બાજુના ઝાડ પર એક પક્ષી બેઠેલું જોયું. બાઈક પાછી વાળીને જોયું તો દૂરથી તેની આકર્ષક લાલ પૂંછ દેશ્યમાન થઈ. નજીક જઈને જોતાં તે લાલપૂંછ પિદ્ધો જણાયો.

મનીષ ત્રિવેદીએ તેના ઘણાં ‘ફોટોગ્રાફ્સ’ લીધા. અમે આ પક્ષીને નજીકના અંતરથી ઘણો સમય માણ્યું.

સામાન્ય રીતે આ પક્ષી ગુજરાતના શિયાળુ મુલાકાતી છે તથા ઠીક ઠીક વ્યાપક છે. તે ડુંગરાળ કે પથરાળ પ્રદેશોમાં નોંધાયેલું છે. પરંતુ, જામનગર કે તેની આસપાસમાં આ પક્ષી પહેલાં નોંધાયેલું હોય તેવી જાણકારી પ્રાપ્ય નથી. જો કોઈ પક્ષીનિરીક્ષક આ બાબત પર પ્રકાશ પાડશે તો આભારી થઈશું.

ડો. મૌલિક એસ. વરૂ

૩મ નં. પર, પી. જી. હોસ્ટેલ, એમ. પી. શાહ મેડીકલ કોલેજ, જામનગર

હેમચંદ્રારાય ઉ. ગુ. યુનિ., પાટણની આસપાસના વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

સમયની સાથે વધતી જતી શહેરીકરણ અને બાંધકામની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી પક્ષીરહેઠાણોનો સતત નાશ થઈ રહ્યો છે. એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને પાટણની હેમચંદ્રારાય ઉ. ગુ. યુનિ.ના કેમ્પસમાં આવેલા જૈવિક વિજ્ઞાન ભવનમાં ચલાવાતા પર્યાવરણીયશાસ્ત્ર (environ-

mental science)ના અનુસ્નાતક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓએ ચાલુ શિયાળામાં 'શહેરી વિસ્તારોમાં પક્ષીવૈવિધ્ય, વ્યાપ અને વ્યવસ્થાપનની શક્યતાઓ' વિષય ઉપર સંશોધનપત્ર તૈયાર કરવાના હેતુથી, તા. ૧૫ ડિસેમ્બર થી ૨૪ ડિસેમ્બર, '૦૭ દરમિયાન યુનિવર્સિટી કેમ્પસના ૨૫૦ એકર વિસ્તારમાં આવેલા વિવિધ ભાગોનું સર્વેક્ષણ કર્યું; તેમા ઔષધીય વનસ્પતિ ઉદ્યાન, રિપાર્ટમેન્ટની આસપાસનો સુશોભનની વનસ્પતિ ધરાવતો બગીચો તથા અનુસ્નાતક વિભાગ પાસેનો વિસ્તાર કે જેમાં પડતર ખેતભૂમિ અને ઘાસનું મેદાન તથા પાસેની યુનિવર્સિટીની દીવાલે આવેલાં ખેતરો; સરસ્વતી નદીનો પટ, ઉપરાંત વી.સી. બંગલોઝ અને સુવિધા ભવનની આસપાસનો વિસ્તાર છે કે જ્યાં કુદરતી રીતે ઊગી નીકળેલી વિવિધ વનસ્પતિઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઉપરોક્ત વિસ્તારોની સવારે ૮-૦૦ કલાકથી ૧૨-૦૦ કલાક સુધી નિયમિત મુલાકાત લઈ અવલોકન કરેલ.	કાળી કાંકણસારૂ (Black Ibis)	નિવાસી
	સમડી (Black kite)	નિવાસી
	કપાસી (Black-shouldered Kite)	નિવાસી
	મોર (Indian Peafowl)	નિવાસી
	તેતર (Grey Francolin)	નિવાસી
	ટિટોડી (Red-wattled Lapwing)	નિવાસી
	કબૂતર (Blue Rock Pigeon)	નિવાસી
	હોલો (Eurasian Collared Dove)	નિવાસી
	પોપટ (Rose-ringed Parakeet)	નિવાસી
	ઘૂંકિયો (Greater Coucal)	નિવાસી
	કોયલ (Asian Koel)	નિવાસી
	ચીબરી (Spotted Owlet)	નિવાસી
	નાનો પતરંગો (Small Bee-eater)	નિવાસી
	ચાષ (Indian Roller)	નિવાસી
	ઘંટીટાંકણો (Common Hoopoe)	નિવાસી યાયાવર
	અગન ચંડુલ (Singing Bush-Lark)	નિવાસી
	અબાલી (Dusky Crag-Martin)	નિવાસી
	મોટી અબાલી (Eurasian Crag-Martin)	યાયાવર
	કાબરી અબાલી (Northern House Martin)	નિવાસી
	શિયાળુ તારોડિયું (Common Swallow)	યાયાવર
	તારોડિયું (Wire-tailed Swallow)	નિવાસી
	કેંચીપૂછ તારોડિયું (Red-rumped Swallow)	નિવાસી
	ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow)	નિવાસી
	કાગડો (House Crow)	નિવાસી
	કાળો કોશી (Black Drongo)	નિવાસી
	બ્રાહ્મણી કાબર (Brahminy Starling)	નિવાસી
	વૈયું (Rosy Starling)	યાયાવર
	કાબર (Common Myna)	નિવાસી
	ઘોડા કાબર (Bank Myna)	નિવાસી
	શોભિગી (Common Iora)	નિવાસી
	બુલબુલ (Red-vented Bulbul)	નિવાસી
	રણ બુલબુલ (White-eared Bulbul)	નિવાસી
	મોટું લેલું (Large Grey Babbler)	નિવાસી
	ચટકી માખીમાર (Redthroated Flycatcher)	યાયાવર
	પાન ફડકટ્ટી (Plain Prinia)	નિવાસી
	કાંઠરો પિટ્ટો (Pied Bushchat)	યાયાવર
	ઊજળો પિટ્ટો (Isabelline Wheatear)	યાયાવર
	દેવચકલી (Indian Robbin)	નિવાસી
	ડાંગી ધાનચીડી (Oriental Tree Pipit)	યાયાવર
	પીળકિયો (Yellow Wagtail)	યાયાવર
	વન પીળકિયો (Grey Wagtail)	યાયાવર

પક્ષીનું નામ
ઢોરબગલો (Cattle Egret)

નોંધ
નિવાસી

શકરખોરો (Purple Sunbird) નિવાસી
 ટપુશિયું (White-throated Munia) નિવાસી
 રાજી (Yellow-throated Sparrow or Chestnut-shouldered Petronia) નિવાસી
 સાંસાગર (Bonelli's Eagle) નિવાસી
 મોરગંદમ (Crested Bunting) નિવાસી
 શકરો (Shikra) નિવાસી
 (આ યાદીમાં કાબરી અબાલી (Northern House Martin)ને 'નિવાસી' કહેલ છે. 'હેન્ડબુક' પ્રમાણે તેનો વ્યાપ કાશ્મીર-લડાખથી અરુણાચલ સુધીનો હિમાલય દર્શાવેલ છે. આપણે ત્યાં જવલ્લે જ આવી શકે. શ્રી લવકુમાર ખાયરે ગુજરાતનાં પંખીઓના 'ચેક-લીસ્ટ'માં તેથી 'શિયાળુ મુલાકાતી, અતિ અસામાન્ય (very uncommon) કહેલ છે. શ્રી પારાશર્ય, બોરડ અને ટાંકના અદ્યતન 'ચેક-લીસ્ટ'માં તેને પથબ્રષ્ટ કે વિરલતમ (vagrant) ગણ્યું છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં તે બારેમાસ જોવા મળે છે ખરું? મળતું હોય તો જ 'નિવાસી' કહેવાય. જરૂરી સ્પષ્ટતા ઈચ્છનીય ગણ્યું છે. શિયાળુ તારોડિયું, કાબરો પિદ્ધો, ડાંગી ધાનચીડી અને પીળકિયો ઉપરોક્ત બન્ને 'ચેક-લીસ્ટ' મુજબ યાયાવર છે, નિવાસી નહીં. - લા.)

નિશીથ ધારૈયા

અધ્યાપક, પર્યાવરણીય શાસ્ત્ર વિભાગ,
 હેમચંદ્રાચાર્ય ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

ધારી અને આસપાસનું પક્ષીનિરીક્ષણ

વર્ષ ૨૦૦૮ના જાન્યુઆરી તથા ફેબ્રુઆરીમાં ધારી અને તેની આસપાસનાં જળાશયો પરનું મારું પક્ષીઓનું અવલોકન આ પ્રમાણે રહ્યું છે :

ખોડિયાર જળાશય, ધારી :

નાની મુરઘાબી (Common Teal) - ૭૦,
 ગિરજા (Cotton Teal or Cotton Pigmy Goose) - ૨,
 ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) - ૫૦,
 ચમચો (Eurasian Spoonbill) - ૩૦, નાનો કાજિયો (Little Cormorant) - ૫૦ થી ૬૦, ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis) - ૧૦, ઢોર બગલો (Cattle Egret) - ૪૦ થી ૫૦, ભગવી સુરખાબ (Brahminy Shelduck) - ૨, સીંગપર (Northern Pintail) - ૨૦, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) - ૧૫૦, ભગતડું (Common Coot) - ૭૦ થી ૮૦, ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard) - ૬૦ થી ૭૦, નાની ડૂબકી (Little Grebe) - ૬, રાખોડીશિર પીળકિયો

(Yellow Wagtail) - ૨૦, પીતશિર પીળકિયો (Citrine Wagtail) - ૩૦, કાણી બગલી (Pond Heron) - ૨, મોટો ચકવો (Great Stone-Plover) - ૨, મોટો હંજ (Greater Flamingo) - ૩૦, ગુલાબી પેણ (Great White Pelican) - ૨૦, ભોંપચકલી (Ashy-crowned Sparrow-Lark) - ૫૦ થી ૬૦, લીલાપગ (Common Greenshank) - ૨, મોટું લેલું (Large Grey Babbler) - ૪૦ થી ૫૦, વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing) - ૨, ટિટોડી (Red-wattled Lapwing) - ૪.

ફાયરિયા ડેમ (ગોવિંદપુર પાસે) તા. ૧-૨-૨૦૦૮ :

મોટો હંજ (Greater Flamingo) - ૭૦, નાની મુરઘાબી (Common Teal) - ૭૦, ભગતડું (Common Coot) - ૧૫૦, સીંગપર (Northern Pintail) - ૨૫, ભગવી સુરખાબ (Brahminy Shelduck) - ૫, પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૪, ફાટીચાંચ ઢોંક (Asian Openbill Stork) - ૫, નાનો કાજિયો (Little Cormorant) - ૧૫૦+, ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard) - ૨૦, કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) - ૨૦, નાની ડૂબકી (Little Grebe) - ૧૦, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) - ૨૫.

તા. ૧૩-૧-૨૦૦૮ના રોજ દીવમાં જાલંધર બીચ પર નીલ કસ્તૂરો (Chestnut-bellied Rock Thrush, *Monticola rufiventris*) ની માદા જોવા મળેલ.

દલખાણિયામાં 'રેવન્યૂ' વિસ્તારમાં ૪ મોરગંદમ (Crested Bunting) જોવા મળેલ.

અજિત ભટ્ટ

'ભારદ્વાજ', સરદારનગર-૧, બસ સ્ટેશન પાસે, ધારી ૩૬૫૬૪૦

પક્ષીનિરીક્ષણની પહેલી સફર

૩૦ ડિસે. '૦૭ની ગુલાબી ઠંડીભરી સવારે અમે HSBC Birdrace અંતર્ગત પક્ષીગણતરી માટે એકઠાં થયાં હતાં. અમારી ટીમે (યાસર, પ્રતિક્ષા અને હું) આ માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટી કેમ્પસ પસંદ કર્યું હતું. સવારે ૮ વાગ્યાની આસપાસ એક બાયનોસ્કોપી અને ડો. સલીમ અલીના પુસ્તકથી સજ્જ અમારી ટીમે સફર શરૂ કરી. મારા માટે પક્ષીનિરીક્ષણનો આ પહેલો જ અનુભવ હતો. ત્યાર બાદ તો જાણે નવાં નવાં પક્ષીઓ જોવા જાણવાનો ચસકો લાગી ગયો. વનસ્પતિ ઉદ્યાન પાસેથી શરૂ કરીને અમે એક પછી એક પક્ષીઓ જોતાં, ઓળખતાં ચાલ્યાં. પક્ષીજગતનાં જાણકાર મારા સાથી મિત્રો આ પક્ષીઓ વિશેનો સામાન્ય

પરિચય મને આપતાં ગયાં. જ્યારે અમે કોઈ નવું પક્ષી જોઈએ ત્યારે તેઓ ડો. સલીમ અલીના પુસ્તકમાંથી તે પક્ષીની તસવીર કાઢીને પણ મને બતાવતા, જેથી તેની ઓળખ મારા મનમાં દઢ થતી. પહેલાં જ અનુભવમાં બધાં પક્ષીઓનાં નામ, તેમને ઓળખવાનાં ખાસ ચિહ્નો, તેમની ખાસિયતો, અવાજ વગેરે સમજવું થોડું અઘરું હતું. પરંતુ પક્ષીનિરીક્ષણ માટેની કેટલીક પાયાની બાબતો સમજાઈ જે આજે પણ મને કામમાં આવી રહી છે.

મારા મિત્રોએ સમજાવ્યું કે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે પાણી ભરેલી જગ્યા સારી કેમ કે ત્યાં પક્ષીઓ મળવાની સંભાવના વધુ હોય છે. થોડો સમય એક નાનકડી તળાવડી પાસે બેઠા બાદ એક શક્રો (Shikra) જોવા મળ્યો. અત્યાર સુધી મોટા ભાગે સમળી સમજીને જેના પર ધ્યાન જ નહોતું આપ્યું તે એક અલગ જાતિ છે તે જાણવા મળ્યું.

પીલુડી (Salvadora) પક્ષીઓને ખૂબ પસંદ છે, એ વાત સફરની શરૂઆતથી હું પ્રતીક્ષા પાસે સાંભળતી રહી હતી; અને ખરેખર જ્યારે પીલુડી મળી ત્યારે આ વાતની ખાતરી થઈ ગઈ. તેનાં નાનકડાં લાલ માણેક જેવાં રસદાર ફળો ખાવા માટે પોપટ, બુલબુલ, ચકલી જેવા ૬-૭ પક્ષીઓ એકઠાં થયેલાં હતાં. નાનો પતંરંગો (Small Bee-eater) તો કેટલીય વાર આમતેમ ઊડતો જોયો હતો. પરંતુ જ્યારે પહેલી વાર દૂરબીનમાં જોયું તો તેનું રૂપ જોઈને દંગ રહી ગઈ! આટલા નાના પંખીમાં લીલા, પીળા ને ભૂરા રંગોની અદ્ભુત મેળવણી, આંખ પાસે કાજળ લગાવ્યું હોય એમ કાળી રેખા, ગળામાં આગળ નાનકડો કાંઠલો અને સુંદરતામાં હજુ કાંઈ ઓછું પડતું હોય તેમ પૂંછડીને વધુ લાંબી અને છટાદાર બનાવતા તાર જેવાં પીંછાં. આ રૂપાણું પંખી ઊડતી વખતે જે જાતભાતની ગુલાંટો ખાય છે તે જોવાની પણ મજા આવી ગઈ.

ચાપ (Indian Roller), મોર-ઢેલ ને તેમનાં બચ્ચાં જોતાં આગળ વધ્યા ત્યાં જ એક ઝાડ પર સોનેરી લક્કડખોદ (Lesser Golden-backed Woodpecker or Black-rumped Flameback) ની જોડ જોવા મળી. લાલચટક કલગી ને સોનેરી પાંખોવાળા આ કુદરતની કલાના સુંદર નમૂનાઓ જોવા અમે એક ટેકરા પર બેઠાં. પરંતુ સવાર સવારમાં તેઓ ખાસ કામ કરવાના મૂડમાં ન જણાયા અને ખાસ હરકતો ન કરતા ઉપરની ડાળીમાં બેઠાં રહ્યાં. તેથી અમે આગળ વધ્યા.

ત્યાર બાદ પર્યાવરણ વિજ્ઞાન વિભાગની પાછળ આવેલાં એક મેદાનમાં અમે દાખલ થયા. કોઈ નવું પક્ષી નજરે ન ચઢતાં અમે ત્યાંથી પાછા જઈ રહ્યા હતા, ત્યાં જ

દૂરથી આવતા 'ટુક ટુક'ના અવાજે અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું. અવાજની દિશામાં ખોજ કરતાં આખરે યાસરે એ પક્ષીને શોધી કાઢ્યું. એ હતું કંસારો (Coppersmith Barbet). દૂર એક ઝાડની ઉપરની ડાળીએ તે બેઠું હતું. એ જાણવા મળ્યું કે, કંસારાને શોધવો હોય તો હંમેશા ઉપલી ડાળીઓ તપાસી લેવી જોઈએ; અને આ સૂચનનો અમલ કરીને પછી તો મેં પણ મારા IIM કેમ્પસમાં સતત સાદ કર્યા કરતા આ પક્ષીને શોધી કાઢ્યું હતું. તેને દૂરબીનમાં જોયું તો ફરી એક અચરજ થયું. નાનપણથી સેંકડો વાર જેનો અવાજ સાંભળ્યો હતો એ પક્ષી તો મારા માટે બિલકુલ અજાણ્યું હતું! ઠંડા લીલા રંગ ને ગળામાં રતુમડા પટ્ટાવાળું આ નાનકડું અદ્ભુત પક્ષી વર્ષોથી મારી આસપાસ જ હતું; પરંતુ આજે પહેલી વાર હું તેને જોઈ રહી હતી.

પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગ અને EMRC વચ્ચે એક મોટું મેદાન આવે છે. તેમાં ચક્કર લગાવી ઘંટીટાંકણો (Common Hoopoe), કલકલિયો (Whitethroated Kingfisher) વગેરે જોતાં જોતાં લગભગ ૧૦-૩૦ વાગ્યે અમે ભૌતિકવિજ્ઞાન વિભાગના પાછળના ભાગે પહોંચ્યા. ત્યાં એક ધીમી સીટી જેવા જુદા જ અવાજે અમારું ધ્યાન દોર્યું. નાનકડી ચકલી જેવું દેખાતું આ પક્ષી અમે શોધી તો લીધું, પરંતુ સૂરજનો તડકો તેની પાછળ હોવાથી તે ક્યું પક્ષી છે તે સમજાયું નહીં. જે પાતળી ડાળ પર તે બેઠું હતું, ત્યાંથી વારે ઘડીએ ઊડી, બે-પાંચ ફૂટ જેટલું ચક્કર લગાવી, તે જ ડાળ પર અને તે જ જગ્યાએ પાછું આવીને બેસી જતું. સામેના ઝાડ પર તેનું જોડીદાર બેઠું હતું. તે પણ આમ જ ઊડીને પાછું જતું હતું. અમે જગ્યા બદલી તેની વધુ નજીક ગયા. આ પક્ષી તો મારા સાથી મિત્રોએ પણ પહેલાં નહોતું જોયું. હું દૂરબીનથી તેને જોઈ રહી હતી; તે દરમ્યાન યાસરે પુસ્તકમાંથી એક પક્ષી શોધી કાઢ્યું. મેં સામે દેખાતા અને પુસ્તકમાંના પક્ષીને મેળવી જોયું. ટેકરીની ટોચ જેવું સ્વેજ ઉપસેલું માથું, રાખોડી રંગ, ગોળ ચમકતી કાળી આંખો અને શરીર પર પીળાશ પડતો લીલો રંગ. એક પછી એક બાબતો સરખાવીને અમે તે અજાણ્યું પંખી ઓળખી કાઢ્યું. એ હતું તરવરિયો માખીમાર (Greyheaded Flycatcher)! એક નવું જ પંખી શોધી કાઢવાની ઉપલબ્ધિના સંતોષ સાથે અમે પક્ષીનિરીક્ષણ સફર પૂરી કરી.

આ બે-અઢી કલાકના સમયમાં ગુજરાત યુનિ.ના 'સ્કૂલ ઓફ સાયન્સ' આસપાસના વિસ્તારમાં અમને જાણીતાં ને અજાણ્યાં લગભગ ચોત્રીસ જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. એ જ કેમ્પસમાં મેં M.Sc. માટે બે વર્ષ ગાળ્યાં હતાં, પરંતુ મારી આસપાસમાં જ આવું સમૃદ્ધ પક્ષીજગત

રહેલું હતું તેની ખબર તો મને તે દિવસે જ પડી!

જિગીયા ઉપાધ્યાય

અ-૯૨, સચચિનિ ટાવર્સ, શ્યામલ ચાર સ્તા પાસે,
સેટેલાઈટ, અમદાવાદ

ગાંધીનગરમાં મોરબાજ

ગાંધીનગર ખાતે તા. ૨-૨-૨૦૦૮ના રોજ બપોરે ૨-૩૦ વાગ્યે સેક્ટર ૪એમાં વૃક્ષોની હારમાળા પર મોરબાજ (Changeable Hawk-eagle) જોયું જે, ઝાડની ટોચ પર બેઠું હતું. આશરે ૧૫ મિનિટ સુધી તેને નિહાળી શકાયું.

સેક્ટર ૪એમાં જ એક વૃક્ષની નીચલી ડાળીએ બેસીને શકરા (Shikra)ને નાના કલકલિયા (Small Blue Kingfisher)નો આહાર લેતો જોયો. તા. ૧૧-૨-૨૦૦૮ના રોજ; સમય સાંજના ૪-૪૫નો.

દીવા મુનિ

૩/૧, સેક્ટર ૪એ, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૦૪

ચેતવાની વળતા પ્રવાસ વખતે નોંધપાત્ર સંખ્યા

કચ્છમાં ચેતવા (Garganey)સામાન્ય રીતે વળતા પ્રવાસના સમયે જ દેખાતી હોય છે અને ત્યારના ઉનાળુ પોશાકમાં આંખ પરની સફેદ લીટી આકર્ષક હોય છે. આ વર્ષે માર્ચ-એપ્રિલ, ૨૦૦૮ દરમ્યાન કચ્છમાં નીચેની જગ્યાઓએ તે જોવા મળી.

સ્થળ	તારીખ	સંખ્યા
ડીમસર તળાવ, તા. નખત્રાણા	૨૬-૩-૦૮	૧૦
ચેકડેમ સુથરી, તા. અબડાસા	૬-૪-૦૮	૩
તેરા-નલિયા વચ્ચેનું તળાવ તા. અબડાસા	૬-૪-૦૮	૪૦
છારી ઢંઢ, તા. નખત્રાણા	૬-૪-૦૮	૧૦૦

પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ (Bird Conservation Society, Gujarat) દ્વારા સંકલિત થયેલા, ગુજરાત જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના 'એશિયન વોટરબર્ડ સેન્સસ' માં પક્ષીઓની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. આ પક્ષીઓની કુલ સંખ્યા ૪,૨૩,૪૨૧ થઈ હતી. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ આ આંકડો સારો કહી શકાય. એનું એક કારણ એ પણ છે કે, તેમાં 'સુરખાબ નગર' (Flamingo City) ખાતે નોંધાયેલા આશરે એક લાખ જેટલાં મોટાં હંજ (Greater Flamingo) અને નંદા બેટ ખાતે નોંધાયેલ એક લાખ જેટલી બતકો તથા અન્ય જળચર પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ સંખ્યા ઉપરાંત જોઈએ તો એક દુઃખદ હકીકત એ છે કે, ગણતરીમાં આવરી લેવાતાં સ્થળોની સંખ્યામાં ખૂબ ઘટાડો થયો છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં ગણતરીકારો પણ ઓછા થયા છે. આ એક ગંભીર વિચારણા માગી લેતી સમસ્યા છે, જેનું નિરાકરણ આવશ્યક છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સંકલિત થતા, 'વેટલેન્ડ ઈન્ટરનેશનલ' દ્વારા સંચાલિત આ કાર્યક્રમમાં ગુજરાત હંમેશા અગ્રક્રમે રહ્યું છે. આ અગ્રસ્થાન જળવાઈ રહે તે જોવાની આપણી સૌની જવાબદારી છે.

૨૦૦૭માં ગુજરાતમાં થયેલી ઉપરોક્ત ગણતરીની વિગતો આ પ્રમાણે છે.

ક્રમ	જિલ્લો	જલધાવિત સ્થાનની સંખ્યા	પક્ષીઓની સંખ્યા
૧	અમરેલી	૨	૨૭,૫૮૨
૨	ભાવનગર	૧૩	૧૩,૨૨૪
૩	કચ્છ	૨૮	૨,૧૫,૨૧૭
૪	પંચમહાલ	૧૩	૨૫,૬૮૬
૫	પાટણ	૨	૩૭,૦૦૦
૬	રાજકોટ	૬	૧૦,૪૨૮
૭	સુરેન્દ્રનગર	૧	૫,૮૩૦
૮	વડોદરા	૧૨	૮૮,૩૫૪
	કુલ	૭૭	૪,૨૩,૪૨૧

આ પક્ષીગણતરીમાં કેવી રીતે ભાગ લેવો તે બાબતે વધુ માહિતી માટે આપ રાજ્યના સંકલનકર્તા અને પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG)ના માનદ્ મંત્રી ડો. ભવભૂતિ પારાશર્યનો સંપર્ક કરી શકશો :

Dr. B.M. Parasharya
State Co-ordinator - AWC and
Hon. Secretary, BCSG,
B-8, Veterinary Staff Qtrs.,
Nr. Jagnath, Anand 388001
Phone: 02692-262214 (R) 9825361036 (M)
Email : parasharya@satyam.net.in
parasharya@yahoo.com

અબડાસા તાલુકામાં ઘાસિયા પ્રદેશમાં પટ્ટાઈ(harriers)નો રાત્રિનિવાસ

અબડાસા તાલુકાના કુશાઠિયા ઘાસિયા પ્રદેશની તા.૬-૧૦-૦૭ની સાંજની મુલાકાત વખતે અહીં ૧૫૦+ જેટલી પટ્ટાઈ જમીન પર રાતવાસો કરતાં નજરે પડી. વળી આ જ તાલુકાના નલિયા ઘાસિયા પ્રદેશની તા.૬-૧૦-૦૭ની સાંજની મુલાકાત વખતે ૩૦૦+ જેટલી પટ્ટાઈ જમીન પર રાતવાસો કરતી જોઈ. આ પટ્ટાઈમાં મોટા ભાગનાં ઉજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier) હતાં જ્યારે પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier) નોંધપાત્ર તથા પટ્ટીપટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) ઓછી સંખ્યામાં નજરે પડેલ.

આમ બન્ને ઘાસિયા પ્રદેશમાં ૫૦૦+ પટ્ટાઈ બસેરો કરતી હોવાની સંભાવના છે.

કાશ્મીરી ચાપ (European Roller) ની નોંધપાત્ર હાજરી

આ વરસે કચ્છમાં સારો વરસાદ થયો હોઈ ખોરાકની વિપુલતાને કારણે સારી સંખ્યામાં કાશ્મીરી ચાપ જોવા મળેલ. ઋતુનો પ્રથમ કાશ્મીરી ચાપ તા.૯-૯-૦૭ના રોજ માધાપરના વાડી વિસ્તારમાં જોયેલ. ત્યાર બાદ જોયાની વિગતો નીચે મુજબ છે.

સ્થળ	તારીખ	સંખ્યા
દેશલપર, તા.ભુજથી નારાયણ સરોવર, તા.લખપત	૨૬-૯-૦૭	૪૪
સામત્રા, તા. ભુજથી જખૌ તા. અબડાસા	૫-૧૦-૦૭	૬૦
નલિયાથી કુશાઠિયા, કનકાવતી તથા કોઠારા, તા.અબડાસા	૬-૧૦-૦૭	૧૦૧
નલિયાથી કુશાઠિયાથી જખૌ તા. અબડાસા	૭-૧૦-૦૭	૮૫
માનકુવાથી રવાપર, તા. ભુજ - નખત્રાણા	૧૪-૧૦-૦૭	૬

ઋતુનો છેલ્લો કાશ્મીરી ચાપ દેવગિયા વીડી, તા. અંજાર વચ્ચે તા. ૧૯-૧૦-૦૭ના રોજ પાંચની સંખ્યામાં જોવા મળ્યો. આમ આ વરસે કાશ્મીરી ચાપે સારાં દર્શન આપ્યાં. તેઓ તીતીઘોડા, ખડમાંકડી તથા નાના સરિસૃપ વર્ગનાં પ્રાણીઓ આરોગતાં નજરે પડતા હતા.

યાયાવર પક્ષીઓના આગમનની માહિતી

કચ્છમાં મારા વર્ષ ૨૦૦૬-૨૦૦૭ના પક્ષીનિરીક્ષણ દરમ્યાન ઋતુનાં પ્રથમ જોયેલા યાયાવર પક્ષીઓની માહિતી નીચે મુજબ છે.

પક્ષીનું નામ	તારીખ	સ્થળ
શિયાળુ નાની ડૂબકી (Black-necked Grebe)	૨૭-૮-૦૬	જખૌના મીઠાનાં અગર
ગુલાબી પેણ (Great White Pelican)	૨૧-૧૧-૦૬	છારી ઢંઢ
રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican)	૧-૧૦-૦૬	વેકરિયા ઢંઢ
સફેદ ઢોંક (European White Stork)	૨૩-૧૨-૦૬	હોડકા ઠઠ
ભગવી સુરમાબ (Ruddy Shelduck)	૧૨-૧૧-૦૬	ભગાડીયો ઠઠ
ગચણો (Northern Shoveler)	૩-૯-૦૬	મુંજાસર તળાવ, પલાસવા
ચોટીલી કારચિયા (Tufted Duck)	૧૯-૧૧-૦૬	ભીમસર ઝીલ
શિયાળુ ટીસો (Long-legged Buzzard)	૧૫-૧૦-૦૬	બરંદા, તા. અબડાસા
શિયાળુ સાંસાગર (Booted Eagle)	૧૫-૧૦-૦૬	બરંદા-ગુવર વચ્ચે
પરદેશી સુમ્મસ (Steppe Eagle)	૨૯-૧૦-૦૬	વેકરીયા ઢંઢ
પહાડી ગીંધ (Eurasian Griffon)	૧૦-૧૨-૦૬	પોલાડિયા
ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier)	૩-૯-૦૬	નાંદા બેટ
પટ્ટીપટ્ટાઈ (Montagu's Harrier)	૧૩-૧૧-૦૬	કાળા તળાવ
પાનપટ્ટાઈ (Western Marsh Harrier)	૩-૯-૦૬	પલાસવા
મત્સ્યભોજ (Osprey)	૩૦-૧૨-૦૬	જખૌના મીઠાનાં અગર
ધોતી (Eurasian Hobby)	૨૯-૧૦-૦૬	પાવડા-ખારી વચ્ચે (પચ્છમ)
લરજી (Common Kestrel)	૩૦-૯-૦૬	દેવગિયા, તા. અંજાર
કુંજ (Common Crane)	૨૯-૧૦-૦૬	સેરવો ઢંઢ
કરકરો (Demoiselle Crane)	૧૨-૧૧-૦૬	હોડકા ઠઠ
ટિલોર (Houbara)	૧૪-૧૧-૦૬	ભગાડિયો સેરવો વચ્ચે
અબલખ (Eurasian Oyster-catcher)	૨૭-૮-૦૬	દરાડ વાંઢના મીઠાનાં અગર, તા. અબડાસા

ઊંચી જાણના ગોંધ

નાની ખલિલી (Whimbrel)	"	"	કુકુકુક (Common Cuckoo)	૩-૯-૦૬	ચિત્રોડ, તા. ભચાઉ
મોટી બાટણ (Grey Plover)	"	જખૌના મીઠાનાં અગર	રવાઈડો (Short-eared Owl)	૨૭-૧-૦૭	ફતેહગઢ બીડ, તા. રાપર
મોટી ઢોંગીલી (Greater Sand Plover)	"	"	પતરંગો (Blue-cheeked Bee-eater)	૩-૯-૦૬	પલાંસવા
નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover)	"	"	કાશ્મીરી ચાપ (European Roller)	"	ચિત્રોડ
ખલિલી (Curlew)	"	"	ઘંટીટાંકણો (Hoopoe)	૧૬-૭-૦૬	માધાપર, તા. ભુજ
મોટો ગરેરો (Blacktailed Godwit)	"	"	સડ્યંડૂલ (Greater Short-toed Lark)	૩-૯-૦૬	નાંદા બેટ
નાનો ગરેરો (Bartailed Godwit)	"	"	મોટો સડ્યંડૂલ (Eastern Calandra-Lark)	૨૭-૧-૦૭	ફતેહગઢ બીડ
શ્વેતપૂંછ ટિટોડી (Whitetailed Lapwing)	૧૯-૧૧-૦૬	છારી ઢંઢ	શિયાળુ તારોડિયું (Common or Barn Swallow)	૨૭-૮-૦૬	વીઘાબેર
રાતાપગ (Common Redshank)	૨૭-૮-૦૬	જખૌના મીઠાનાં અગર	શિયાળુ રેતઅબાલી (Sand Martin)	૩-૧-૦૭	છારી ઢંઢ
કાચબરંગી (Ruddy Turnstone)	"	"	રેતીયો લટોરો (Rufoustailed Shrike)	૨૭-૮-૦૬	જખૌ
કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint)	"	"	વૈયું (Rosy Starling)	૧૬-૭-૦૬	માધાપર
કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin)	"	"	મસ્કતી લટોરો (Grey Hypocoleus)	૧૮-૨-૦૭	ફૂલાય રખાલ
શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper)	"	"	દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher)	૧૭-૯-૦૬	વાંઢાય - લુડલા વચ્ચે
નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper)	૩-૯-૦૬	મુંજસર તળાવ, પલાંસવા	ચટકી માખીમાર (Redthroated Flycatcher)	૨૦-૧૧-૦૬	ચાડવા રખાલ
લીલાપગ (Common Greenshank)	"	"	તરવરિયો માખીમાર (Grey-headed Flycatcher)	"	"
ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper)	"	"	દૂધરાજ (Asian Paradise Flycatcher)	"	"
શ્વેતપૂંછ તુતવારી (Green Sandpiper)	૨૩-૭-૦૬	ભીમસર તળાવ તા. નખત્રાણા	મોટો કાબરો પિઢો (Variable Wheatear)	૨૭-૮-૦૬	દરાર વાંઢ
નાની તુતવારી (Common Sandpiper)	"	"	ઊજળો પિઢો (Isabelline Wheatear)	"	જખૌ, મીઠાનાં અગર
ઊલટીચાંચ (Pied Avocet)	૨૭-૮-૦૬	જખૌ, મીઠાનાં અગર	શ્યામકંઠ રણપિઢો (Desert Wheatear)	૬-૧૦-૦૬	લોરિયા ભીરંડિયારા વચ્ચે
કાળીપીઠ ધોમડો (Heuglin's Gull)	"	"	રણપિઢો (Stoliczka's Bushchat)	૧૩-૧૧-૦૬	કુણાઠીયા, તા. અબડાસા
ધોળી વાબગલી (Gull-billed Tern)	"	"	લાલપૂંછ પિઢો (Rufous-tailed Wheatear)	૧૪-૨-૦૭	પાંખીભીઠ ફૂલાય
કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern)	૩-૯-૦૬	મુંજસર તળાવ, પલાંસવા	વનપીળકિયો (Grey Wagtail)	૧૭-૯-૦૬	રૂકમાવતી નાળ, માંડવી
નાની દરિયાઈ વાબગલી (Lesser Crested Tern)	૫-૨-૦૭	ભદ્રેશ્વર દરિયાકિનારો તા. મુંદ્રા	દિવાળીધોડો	૧૩-૧૧-૦૬	નખત્રાણા

(White Wagtail)

શ્યામશિર ગંદમ

”

બીટા, તા. અબડાસા

(Blackheaded Bunting)

થોરિયો ગંદમ

”

ઉખેડા-વમોટી નાની

(Greynecked Bunting)

વચ્ચે, તા. નખત્રાણા

શાંતિલાલ એન. વડ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦

રૂવાનું તળાવ

ઉનાળો બરાબર જામ્યો છે. રૂવાના રવેચી માતાના તળાવે કમળની ઋતુ ખીલી છે. પાનના ચંદરવામાં ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck), ભગતુંડું (Common Coot), નાની રૂબકી (Little Grebe) વગેરે, ખાસ તો ટીલિયાળી બતક - રાતવાસો કરતી હશે તેવું લાગે છે. તે એટલી સરસ રીતે પાનમાં ભળી જાય છે કે હલનચલન થાય ત્યારે જ ખબર પડે છે. નકટા (Comb Duck) પણ ઘણા ભેગા થાય છે. એક નડી બગલા (Purple Heron)ની જોડી પણ ચિયામાં રાતવાસા માટે આવે છે.

એક કાબરો કલકલિયો (Lesser Pied Kingfisher) એપ્રિલ-મેના ગાળામાં આ તળાવે દેખાય છે.

તળાવ ધીમે ધીમે તેની જળસપાટી ગુમાવતું જાય છે. જૂન સુધીમાં સુકાઈ જશે તેવું લાગે છે.

પંખીઓની અસામાન્ય વર્તણૂક - 'ગ્લોબલ વોર્મિંગ'ની અસર?

(૧) આમ તો વર્ષોથી નવેમ્બર મહિનો ઉત્તરતાં અને ડિસેમ્બર મહિનાની શરૂઆતમાં દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher) મારે ત્યાં મારા 'પ્લોટ'માં બે-ચાર દિવસ પૂરતો મહેમાન બનીને આવે છે. વહેલી સવારે અથવા સૂર્યાસ્ત વેળાએ ચીકૂડી, આંબા ઉપર અચૂક દેખાય. હવામાંથી જીવાત પકડે; ક્યારેક નીચે પણ આવી જાય.

ચાર પાંચ દિવસ પછી દૂધરાજ ક્યાં અદૃશ્ય થઈ જાય તેની ખબર જ ન પડે. ઉપરોક્ત સમયગાળામાં તે અહીંના વિક્ટોરિયા પાર્કની 'નર્સરી'માં પણ દેખાવા લાગે છે; એટલે હું માનું છું કે તે ગીરમાંથી સ્થળાંતર થઈને અહીં આવતાં હોવા જોઈએ.

પરંતુ આ વર્ષે ૧૧ ડિસે., '૦૭થી દૂધરાજે દેખાવું શરૂ કર્યું. આ પંખી દૂધરાજની માદા અથવા અપુષ્પ નર હતો; કારણ કે તેને લાંબાં પીંછા ન હતાં તેમ જ તેની પાંખમાં સફેદ રંગ પણ નહોતો. તેની પાંખોનો રંગ રત્નમડો (chestnut) હતો. ડિસેમ્બરના અંતમાં ખૂબ ઠંડી પડી ત્યારે તે જોવા ન મળ્યો. પણ ફરી માર્ચ મહિનાની પહેલી

તારીખથી 'પ્લોટ'માં નિયમિત રીતે દેખાવા લાગ્યો. ખાસ કરીને સવાર-સાંજના સમયે ચીકૂડી પર અચૂક જોવા મળી જાય. તેનો લાક્ષણિક કર્કશ અવાજ મારી યાદદાસ્તમાં એવો તો બેસી ગયો છે કે તે દૂર બોલતો હોય તો પણ મને તેની હાજરીનો ખ્યાલ આવી જાય.

૧૯મી માર્ચ. '૦૮ના દિવસે છેલ્લી વાર મારા ધર્મપત્ની વીણાએ તેને 'પ્લોટ'માં જોયો. ત્યાર બાદ તે ગુમ થઈ ગયો. આમ તે ડિસેમ્બર માસમાં દેખાયા બાદ, ૧લી માર્ચથી ૧૯મી માર્ચ, '૦૮ સુધી; એટલે કે સતત ૧૯ દિવસ મારા 'પ્લોટ'માં દેખાવાનો વિક્રમ સ્થાપિત કરી ગયો.

(૨) ૨૨મી માર્ચથી ભાવનગરમાં ભરબપોરે અને સાંજે તથા રાતના સમયે ભેજવાળો ઠંડો પવન ફૂકાવો શરૂ થયો. માર્ચ મહિનો ઉત્તરતાં આવો ઠંડો પવન ફૂકાય એથી ગરમીનો બિલકુલ અહેસાસ નહોતો થતો. ઊલટું, વાતાવરણ આહ્લાદક બની જતું. ઉનાળાનો જાણે ક્ષય થયો હોય અને ફરી ચોમાસું બેસવાનું હોય તેમ, મારા 'પ્લોટ'માં બારે માસ જોવા મળતી મોર (Indian Peafowl)ની ટોળી ગેલમાં આવી ગઈ. આ ટોળીમાં એક ડઝન પક્ષીઓ છે; જેમાં બે પુષ્પ નર, બે નાના નર અને બીજા બધી માદાઓ હોય છે. માર્ચના ઉત્તરાર્ધમાં નર મોરે કળા કરવાનું અને માદાઓને રીઝવવાનું શરૂ કર્યું. તેનો જોરદાર કેકારવ પણ ચાલુ થયો.

અધૂરામાં પૂરું હોય તેમ, હું કાયમ રૂવા ગામની સીમમાં ફરવા જાઉં ત્યાં, બાલો હનુમાનજીના મંદિર પાછળના ખેતરમાં તલિયો તેતર (Painted Francolin) પણ ૨૬મી માર્ચ, '૦૮થી રોજ સવારે તેના લાક્ષણિક અવાજથી બોલીને માદાને આકર્ષતો હોય તેમ સાંભળવા મળ્યો. સામાન્યતઃ આ પક્ષી જૂન મહિનામાં તેના વંશવૃદ્ધિકાળના સમયે બોલે છે. વાદળા જેમ વધુ ઘેરાય તેમ તેની ઉત્તેજના વધે. અત્યારે આ માર્ચના છેલ્લા દિવસોમાં તેને બોલતો સાંભળી ખૂબ નવાઈ લાગી. અને આ બધામાં પરાકાષ્ટા સમાન પ્રસંગ તો ૪ એપ્રિલ, '૦૮ની સવારના સમયે થયો. તે સમયે તલિયા તેતરની સાથોસાથ વર્ષા લાવરી (Rain Quail) પણ બોલતી સાંભળી. ૪થી એપ્રિલે જ સાંજના ૬-૧૫ થી ૭-૧૫ના ગાળામાં જોરદાર ૧.૫ ઈંચ વરસાદ અને બરફના મોટા કરા પડ્યા, જે બીજા દિવસે સાંજે પણ પડ્યા.

આમ આશરે ૧૦ દિવસના સમયગાળામાં કુદરતે જે તેનું સ્વરૂપ બદલી કમાલ દેખાડી, તેનાથી પંખીજગત તો નવાઈ લાગે તેટલી હદે છેતરાઈ ગયું. પણ પછી તરત જ કુદરતે બાજી સંભાળી લીધી. બેત્રણ દિવસ ભેજવાળું ઠંડું વાતાવરણ રહ્યા પછી ગરમીએ તરત જ જોર પકડ્યું.

આવું અને ત્યારે થાય છે કે 'ગ્લોબલ વોર્મિંગ'ની અસર હશે? કે બીજા કોઈ પરિબળો પંખીના વર્તનને ફેરવવામાં અસર કરતાં હશે?

નવનીત ભટ્ટ

પ્લોટ નં. ૨૪, બ્લોક બી, 'માતૃ સ્મૃતિ', બેન્ક સોસાયટી સુભાષનગર, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

જામનગર આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૯-૯-૦૭ : આપણો થોડા વખતનો વટેમાર્ગ મહેમાન (passage migrant) કાશ્મીરી ચાપ મળતાં આનંદ થયો. (કઈ જગ્યાએ? -સં)

તા. ૩૦-૯-૦૭ : સવારના સાત. લાખોટા તળાવના કાંઠે આવેલ આર. ટી. ઓ. ઓફિસની પાળી પાસે નાની ડૂબકી (Little Grebe)ની બે જોડી ચાર અને બે બચ્ચાં સાથે નિહાળી. નજીકમાં જ જલમુરઘી (Common Moorhen) હતી.

તા. ૧૧-૧૦-૦૭ : ખીજડિયા અભયારણ્યની મુલાકાત વખતે મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) પોતાનાં ત્રણ બચ્ચાંને ખવરાવતી નજીકથી જોવા મળી. તેની તસવીરો ખેંચી.

તા. ૨૧-૧૨-૦૭ : પિરોટન. મારાથી ફક્ત ૧૪-૧૫ મીટર દૂર આશરે ૧૫૦ જેટલા શંખલા (Crab Plover) જમીન પર બેસીને સૂર્યસ્નાનની મજા માણી રહ્યા હતા. (લેખક એમ કેવી રીતે કહી શકે? માનવીય લાગણીઓનું પક્ષીઓ ઉપર આરોપણ યોગ્ય નથી. - ડો. ટાટુ) તેમાંના કોઈ કોઈક પગે લંગડી લેતા આગળ જતા હતા, તો ક્યારેક બન્ને પગે ઝડપથી ચાલતા જતા હતા. હું વધારે નજીક ગયો તો ભયસૂચક અવાજ કરતા, બેઠેલા બધા શંખલા ઊભા થઈ ગયા અને ઊઠીને થોડે દૂર બેઠેલા બીજા મોટા ટોળામાં ભળી ગયા. બધા મળી આશરે ૩૦૦ જેટલા શંખલા હતા. તે વળી ૪૦ મીટર દૂર અબલખ (Eurasian Oystercatcher) તેમની કાબરી વેશભૂષાને લીધે આકર્ષક લાગતા હતા. તેમનાથી નજીક ૧૬ કાયબરંગી (Ruddy Turnstone) ફરતી હતી. મારી ઘણી નજીક ૨૦ જેટલી કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Little Ringed Plover) તથા ૪૦ જેટલી ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover) દોડાદોડી કરતી ખોરાક ગોતતી હતી. દૂર ૧૦ મોટા ધોમડા (Pallas's Gull) આરામથી ઊભા હતા. ત્યાં અચાનક ૨૦૦ જેટલી દરિયાઈ તુતવારી (Terek Sandpiper) આવી ચડી. તેમનાથી થોડે દૂર ૪૦ ખલિલી (Eurasian Curlew) આરામમાં હતી.

તા. ૨૭-૧-૦૮ : ઢીંચડા ગામતળાવ : ચિ. સિદ્ધાર્થને લઈને ઢીંચડા ગામ પાસેના તળાવે ગયો. લોકોની અવરજવરથી ટેવાયેલા અપુષ્પ નાના હંજ (Lesser Flamingo) રસ્તાની બંને બાજુનાં પાણીમાંથી ખોરાક મેળવતાં હતાં. ત્રણ જુદી જુદી ટોળીમાં ૧૦૦ જેટલા ટીલિયા (Ruff) નજરે ચડ્યા. ગયણા (Northern Shoveler) તો રસ્તાથી ૩-૪ મીટર છેટે જ કાર્યરત હતા. થોડે આગળ જતાં અદ્ભુત દૃશ્ય જોવા મળ્યું. અમારાથી ફક્ત ૨૦ મીટર છેટેથી ૨૦૦ જેટલી ગુલાબી પેણ (Great White Pelican) તરત પસાર થઈ. તેઓ માછલીઓને કિનારાના છીછરા પાણી તરફ લાવતી હતી. પછી એ છીછરા પાણીમાંની માછલીઓ ઉપર હુમલો ચાલુ કર્યો. આવો સુલભ શિકાર મળી જતાં પીળીચાચ ઢોંક (Painted Stork) પણ તેનો લાભ લેવા ઊતરી પડ્યા. ચમચા (Eurasian Spoonbill) તેમાં ભળ્યા. પણ થોડે દૂર ઊભેલા ૬૦ જેટલા મોટા ધોળા બગલા (Great Egret) તો કેવળ મૂક પ્રેક્ષક બનીને આ બધું જોઈ રહ્યા.

તળાવમાં આવેલા નાના નાના બેટ પર આશરે ૮૦૦ જેટલા નાના કાજિયા (Little Cormorant)નું સામ્રાજ્ય હતું. સહેજ આગળ આશરે ૪૫ પિયાસણ (Eurasian Wigeon), ૨૦ સીંગપર (Northern Pintail), ૩૦ નાની મુરઘાબી (Common Teal), ગયણા, અસંખ્ય ભગતડાં (Common Coot) તથા ૪૦ જેટલી રાખોડી કારચિયા (Common Pochard)થી તળાવ શોભી ઊઠ્યું હતું. ૧૦૦ મીટર જેટલા અંતરે તેટલા જ મોટા હંજ (Greater Flamingo) લાંબી ડોકને વાળીને પીઠ પર રાખી આરામ કરતા હતા. ૭ રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) આરામથી કાંઠા ઉપર ઊભી હતી તો વળી ૪ વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing) નજીકમાં ફરતી હતી. ચૂનાના પથ્થરોની ખાણ પાસે દેવચકલી (Indian Robin)નો અડધા સુધીના નારંગી પેટાળવાળો નર સુંદર લાગતો હતો. શ્યામકંઠ રણપિટ્ટો (Desert Chat) પોતાના કાળા ગળા અને છાતીને લીધે આકર્ષક લાગતો હતો તે ચિ. સિદ્ધાર્થની નજરે ચડી ગયો.

૨૦૦ જેટલા નાના કાજિયાને વારંવાર ડૂબકી મારી માછલી પકડતા જોઈને ધોમડાઓ (Gulls) તેમાં ભાગ પડાવવા ઊતરી પડ્યા. જામનગરથી નજીક અને શાંત સ્થળે આવેલ ઢીંચડાનું આ તળાવ માણવા જેવી જગ્યા છે.

જયપાલસિંહ જાડેજા

શ્રી અંબા ભુવન, ૮, પટેલ કલોની, રોડ નં. ૩/૪, જામનગર ૩૬૧૦૦૮

**ડૉ. જયેશ જોષીની
આમુર શાહિનની નિરીક્ષણ નોંધ**
(ચિત્ર : છેલ્લા મુખપૃષ્ઠ પર)

- તારીખ : ૧૪ એપ્રિલ ૨૦૦૮, સમય : સવારે
નવ વાગ્યે, સ્થળ : કાલીબેલ ગામથી દુલધા ગામના રસ્તે,
ડાંગ જિલ્લો.

- હવામાન પરિસ્થિતિ (એ દિવસનું) : ઉનાળાના
શરૂઆતના દિવસો જેવી ગરમી, ખુલ્લું આકાશ, સપ્રમાણ
સૂર્ય તડકો

- વિસ્તાર વિષે : ઉત્તર ડાંગનો ડુંગરાળ વિસ્તાર,
રસ્તાની આજુબાજુનાં મોટાં ભાગનાં વૃક્ષો પર પાનખરની
અસર. વૃક્ષોનાં પર્ણોં ક્યાં તો ખરી ગયા હોય ને વૃક્ષો સૂકા
જેવા લાગતાં હોય અથવા તો પીળા - કથ્થાઈ થઈ ગયેલા
પર્ણોં ખરવાની અણી પર હોય.

- આમુર શાહિન જે વૃક્ષ પર જોવા મળ્યું એ વૃક્ષ
પર્ણહીન હતું ને તેથી વૃક્ષ ઓળખી શકાયું નથી.

- પક્ષીનું વિશિષ્ટ સ્થાન / જગ્યા : બન્ને પક્ષી
પર્ણહીન વૃક્ષની ટોચ પર બેઠેલાં જોવા મળેલાં. લગભગ
ચાલીસેક ફૂટની ઊંચાઈએ ત્યાર બાદ, એક પક્ષી ઊડાન
લગાવી મોટો ચકરાવો મારી ફરી એ જ વૃક્ષ પર ઊતર્યું.

- અવાજ (Call) : નિરીક્ષણ દરમ્યાન એકેય વાર
નહિ.

- વર્તન : બન્ને પક્ષીઓ વૃક્ષ પર ચાંચ વડે એમનાં
પીછાં સાફ કરી વ્યવસ્થિત કરતાં જણાયા.

- ઉડ્ડયન : એક પક્ષીએ નિરીક્ષણ દરમ્યાન ઉડ્ડયન
કર્યું હતું. એ ઉડ્ડયન સામાન્ય શાહિન (Falcon)ની માફક
ખૂબ ઝડપી હતું.

- પક્ષી અને નિરીક્ષક વચ્ચે સીધું અંતર - લગભગ
૫૦ ફૂટ

- દૂરબીન : ૧૦ x ૫૦ Olympus કેમેરા - લેન્સ:
કેનન - ૪૦-ડી, ૧૦૦ - ૪૦૦ એમએમ.

- ઓળખ માટેનાં સંદર્ભ પુસ્તકો :

1 'Birds of prey of the Indian sub continent'
by Rishad Naroji

2 'Birds of the Indian subcontinent' by
R. Grimmett, C. Inskipp

સાથી નિરીક્ષકો : (૧) ડૉ. જયેશ જોષી (૨)
શ્રીમતી જ્યોતિ જોષી (૩) માનવ જોષી (૪) ધર્મેશ દેસાઈ

ડૉ. જયેશ જોષી

માનવ ક્લીનીક, અશોક ટાવર, સાંઢકુવા પાસે, નવસારી ૩૮૬૪૪૫

આમુર શાહિન (લાલપગ શાહિન) વિશે

Eng. name : Amur Falcon (*Falco
amarensis*)

નામ : આમુર, આમુરિયા કે આમુર લેન્ડ એ
આમુર નદીનો મૂળપ્રદેશ છે. આમૂર નદી ચીન અને
રશિયાની સરહદ પરથી પસાર થાય છે અને આમુરિયા
એ બન્નેની વચ્ચે આવેલ મોંગોલિયા દેશનો ભાગ છે.

ઓળખ : આમુર શાહિનની પુખ્ત માદા

- સામાન્યતઃ ઉપરથી રાખોડી કથ્થાઈ

- સફેદ ગાલ

- ગળાની બન્ને તરફ પાતળી ઘેરા રંગની મૂછ

- છાતી અને પેટ પર આડી કાળી રેખાઓ

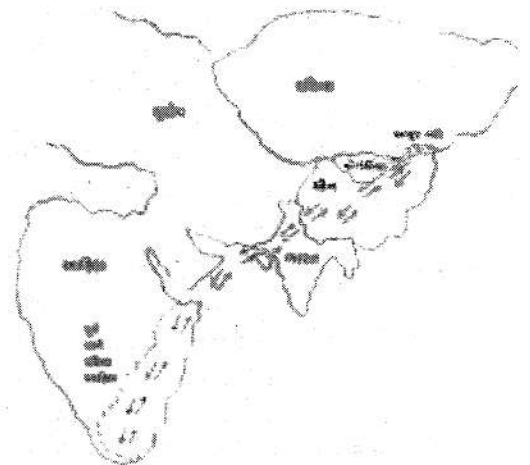
- રતુમડું - આછા પીળા રંગનું નીચેનું પેટાળ

- આછાં રતુમડાં પગનાં પીછાં, અને પૂંછડીનો

મૂળ ભાગ

- પાંખમાં ખૂબ કાળી રેખાઓ, પાંખની પાછલી
ધાર કાળી, પૂંછડીમાં આછી કાળી, રેખાઓ, પૂંછડીને
છંવાડેથી સહેજ આગળ સહેજ પહોળો એવો કાળો પટ્ટો.

વ્યાપ અને ફેલાવો : સામાન્યતઃ કાઝીરંગા અને
નામદાફા રાષ્ટ્રીય પાર્ક અને આજુબાજુના વિસ્તારોમાં આ
પક્ષી દેખાયાની નોંધો થયેલ છે. ગુજરાતમાં પણ દક્ષિણ
સૌરાષ્ટ્ર, પોરબંદર, કચ્છના અખાતના ટાપુઓ અને
વેળાવદરમાં એક એક નોંધ થયેલી છે. ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય
ગુજરાત કે દક્ષિણ ગુજરાતમાં આ પક્ષીની કોઈ નોંધ નથી.

આ પક્ષી મધ્ય સાઈબીરિયા, આમુર લેન્ડ, ઉત્તર
ચીન, પૂર્વ ચીનમાં ઉનાળા દરમ્યાન પ્રજનન કરતું હોય
છે ને શિયાળાની શરૂઆતમાં ભારત પરથી પ્રવાસ કરી
પૂર્વ આફ્રિકા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં શિયાળો ગાળે છે.

એપ્રિલની ૧૪મી તારીખે ડાંગ જિલ્લામાં ડો. જયેશ જોષીને જોવા મળેલ આમુર શાહિન, આમુર તરફનો પરત પ્રવાસ હોઈ શકે.

સારસ વોય

એપ્રિલના અંતથી મે મહિનાની શરૂઆતના સમયે અમદાવાદ નજીક, સરખેજથી ધોળકાના રસ્તે, ઘઉંના ખેતરોમાં લણણી થઈ ગયા બાદ જે ઘઉં પડેલા હોય તે ખાવા માટે ત્યાં સારસ એકઠાં થાય છે. સૂર્યોદય પછી જોવા મળતાં સારસના સમૂહમાં ૧૨૫થી વધુ સારસ નોંધ્યાં તેમાં બચ્ચાં પણ જોવા મળ્યાં. બપોરે આ સારસ, પાસે જ આવેલી સાબરમતીના કાંઠે બેસી જાય છે.

ડો. પીયૂષ પટેલ

એક્સ-રે ક્લીનિક, અવી આર્કેડ, ડૉક્ટર હાઉસ સામે,
હાલર રોડ, વલસાડ ૩૮૬૦૦૧

કચ્છમાં વિરલ પક્ષીઓની નોંધ

જુલાઈ, ૨૦૦૭થી એપ્રિલ ૨૦૦૮ વચ્ચે કચ્છમાં વિરલ તથા અલભ્ય એવાં સ્થાનિક તથા યાયાવર પક્ષીઓ નીચે મુજબ જોયેલ છે

કાર્તિક શાસ્ત્રી

અશોકવાડી, પંચવટી, અમદાવાદ

પક્ષીનું નામ	સ્થળ	તારીખ	સંખ્યા
ધોરાડ (Great Indian Bustard)	નલિયા ઘાસિયો પ્રદેશ	૬-૧૦-૦૭	૧
	કુણાકિયા ઘાસિયો પ્રદેશ	૬-૧૦-૦૭	૨
	મલિયા ઘાસિયો પ્રદેશ	૭-૧૦-૦૭	૫
રંગીન બટાવડો (Painted Sandgrouse)	બીકા, તા. અબડાસા	૨૦-૧૨-૦૭	૧૦
	પાલાર ધૂના, તા. નખત્રાણા	૯-૩-૦૮	૧
વર્ષા બટેર (Rain Quail)	ગળપાદર-રાયઘણપર, તા. ભુજ	૧-૭-૦૭	૩
ગુલાબી તુતી (Common Rosefinch)	ફૂલાય રખાલ તા. નખત્રાણા	૧૯-૧૨-૦૭	૨
લાલપૂંજ પિદ્ધો (Rufoustailed Wheatear)	પાંખીભીઠ, કીરો ડુંગર, તા. નખત્રાણા	૨૨-૨-૦૮	૧
શ્યામશિર ગંદમ (Blackheaded Bunting)	સુરા-લોરિયા, તા. ભુજ	૨૬-૩-૦૮	૨
દૈયડ (Oriental Magpie-Robin)	વાંઢાપતીર્ય, તા. ભુજ	૨૭-૪-૦૮	૧૨
નીલ કસ્તૂરી (Chestnut-bellied Rock Thrush)	પોલાડિયા, તા. માંડવી	૨૦-૧૨-૦૭	૧
	પાંખીભીઠ, કીરો ડુંગર, તા. નખત્રાણા	૨૩-૧૨-૦૭	૧
કાબરી રામચકલી (Pied tit)	ફોટ મહાદેવનું કાંટાળુ જંગલ, તા. નખત્રાણા	૧૬-૧૨-૦૭	૧
	વમોટી નાની-વાલાપર બુડ્ધો	૨૦-૧૨-૦૭	૩
	પાલાર ધૂનો	૯-૩-૦૮	જોડી ૨
રણચંડૂલ (Greater Hoopoe Lark)	ધોળાવીરા ગંગડી બેટ (ખડીર)	૧૭-૨-૦૮	૩
મોટો સડ ચંડૂલ (Eastern Calendra Lark)	કુણાકિયા ઘાસિયો પ્રદેશ, તા. અબડાસા	૧૭-૧૨-૦૭	૨૦
નાનો ચંડૂલ (Syke's Crested Lark)	વમોટી નાની-બીકા વચ્ચેનું તળાવ	૨૦-૧૨-૦૭	૩
	તા. નખત્રાણા-અબડાસા		
સિરકીર (Sirkir Malkoha)	રામપર-ફોટ મહાદેવ, તા. નખત્રાણા	૧૬-૧૨-૦૭	૧
	ફૂલાય રખાલ, તા. નખત્રાણા	૨૩-૧૨-૦૭	૧
મસ્કતી લટોરો (Grey Hypocolius)	ફૂલાય રખાલ	૧૯-૧૨-૦૭	૧
		૧૯-૧૨-૦૭	૨૫
		૨૩-૧૨-૦૭	૦૩
ગાંખી લીલી ફૂટકી (Greenish Leaf-Warbler)	પીંગળેશ્વર, તા. અબડાસા	૨૦-૧૨-૦૭	૧
		૨૨-૧૨-૦૮	૧
મત્સ્યભોજ (Osprey)	જખૌ દરિયાકિનારો, તા. અબડાસા	૨૨-૩-૦૮	૧
	રૂદ્રમાતા ડેમ, તા. ભુજ	૨૬-૩-૦૮	૧
શાહી સુમ્મસ (Eastern Imperial Eagle)	છારી ઢંઢ	૨૩-૧૨-૦૩	૧૦
	હોડકા ઠઠ (બમ્બી)	૨૪-૧૨-૦૭	૩

ઊંચાઈના ઝાંઝા

	ભીરડિયારા-સેરવો (બત્રી)	૧૩-૧-૦૮	૨
	છારી ઢંઢ	૨૨-૨-૦૮	૧
નાનો ટીસો (Common Buzzard)	હોડકા ઠઠ (બત્રી)	૨૪-૧૨-૦૭	૧
સાંસાગર (Bonelli's Eagle)	જડેશ્વર મહાદેવ, તા. નખત્રાણા	૧૬-૧૨-૦૭	૧
શિયાળુ સાંસાગર (Booted Eagle)	નિગાળ તળાવ, તા. અંજાર	૩૦-૧૨-૦૭	૧
	લોધેશ્વર, તા. ભચાઉ	૬-૧-૦૮	૧
	સેરવો ઢંઢ (બત્રી)	૧૩-૧-૦૮	૧
	લોરિયા ભીરડિયારા (બત્રી)	૧૩-૧-૦૮	૧
પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier)	પરજાઉ, તા. અબડાસા	૭-૧૦-૦૭	૧
	ભીરડિયારા-લોરિયા, હોડકા (બત્રી)	૨૪-૧૧-૦૭	૩
	કુણાઢિયા ઘાસિયો પ્રદેશ	૧૭-૧૨-૦૭	૧
	નલિયા ઘાસિયો પ્રદેશ	૨૨-૧૨-૦૭	૨
તુરૂત્રી (Redheaded Falcon)	લાલા-જખો, તા. અબડાસા	૭-૧૦-૦૭	૧
મોટો ઘુવડ (Eurasian Eagle - Owl)	પાલાર ઘુનો	૮-૩-૦૮ (જોડી)	૨
	છારી ઢંઢ	૨૬-૩-૦૮	૧
સ્વાઈડો (Short-eared Owl)	છારીઢંઢ વિસ્તાર	૨૩-૧૨-૦૭	૨
સ્કા દશરથિયુ (Sykes's Nightjar)	પિંગળેશ્વર ઢુવો, તા. અબડાસા	૨૦-૧૨-૦૭	૧
ડુપેરી પેણ (Dalmatian Pelican)	વેકરિયા ઢંઢ	૨૪-૧૧-૦૭	૮
	છારી ઢંઢ	૧૮-૧૨-૦૭	૩
		૨૨-૨-૦૮	૬
		૪-૩-૦૮	૬
	પિંગળેશ્વર, તા. અબડાસા	૨૦-૧૨-૦૭	૧
		૨૨-૧૨-૦૭	૧
	કનારા તળાવ ચોબારી, તા. ભચાઉ	૬-૧-૦૮	૧૨
	છતરડી તળાવ, તા. ભુજ	૭-૧-૦૮	૮
	ફતેહગઢ ડેમ, તા. રાપર	૧૬-૨-૦૮	૧૦
ઊજળી ઢોંક (White Stork)	વેકરિયા ઢંઢ (બત્રી)	૨૪-૧૧-૦૭	૭
	છારી ઢંઢ	૨૩-૧૨-૦૭	૨
		૨૪-૧૨-૦૭	૧૦
		૨૨-૨-૦૮	૧૦
		૪-૩-૦૮	૧૦૦
		૨૬-૩-૦૮	૩૦
		૫-૪-૦૮	૩
	ખીરજોગ ઢંઢ (બત્રી)	૧૩-૧-૦૮	૩
કાળો ઢોંક (Black Stork)	સુથરી ચેક ડેમ, તા. અબડાસા	૮-૩-૦૮	૧
		૨૨-૩-૦૮	૧
કાળીડોંક ઢોંક (Blacknecked Stork)	છારી ઢંઢ	૧૫-૧૨-૦૭	૪
		જોડી સાથે - ૨ બચ્યાં	

(સુધારો : 'વિહંગ'ના એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૦૮ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૧૪ અને ૧૫ની 'વાત્રકનો કેચમેન્ટ વિસ્તાર' તથા 'દિવાળીઘોડાનો સમૂહ' નિરીક્ષણ નોંધના લેખક શ્રી નયન મચ્છર (ગાંધીનગર) તથા પૃષ્ઠ ૩૧ પર તા.૭-૮-૨૦૦૭ની મોરબી ખાતેની ગાંધી નોંધના લેખક અશોક મશરૂ (રાજકોટ) છે તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.)

		૨૪-૧૨-૦૭	૪
	સુથરી ચેક ડેમ, તા. અબડાસા	૨૨-૩-૦૮	૧
	છારી ઢંઢ	૬-૪-૦૮	૧
ગિરજા (Cotton Pigmy-Goose)	માવજી તલાવડી, તા. ભુજ	૨૨-૩-૦૮ (જોડી)	૨
ધોળીઆંખ કારચિયા (Ferruginous Pochard)	ભીમસર તળાવ, તા. નખત્રાણા	૧૩-૧-૦૮	૨
શ્વેતપૂંછ ટિટોડી (White-tailed Lapwing)	કુકમા ગામ તળાવ, તા. ભુજ	૧૬-૧-૦૮	૧
દરિયાઈ તુતવારી (Terek Sandpiper)	દેવીસર તળાવ, તા. ભુજ	૧૧-૧૧-૦૭	૧
ચંચળ (Red-necked Phalarope)	ભદ્રેશ્વર નાળ, તા. મુંદ્રા	૬-૧-૦૮	૫
	વેકરિયા ઢંઢ	૨૪-૧૨-૦૭	૧૦
	સુથરી ચેક ડેમ	૬-૪-૦૮	૫
કાચબરંગી (Ruddy Turnstone)	ભદ્રેશ્વર નાળ, તા. મુંદ્રા	૬-૧-૦૮	૫
શંખલો (Crab-Plover)	ભદ્રેશ્વર નાળ, તા. મુંદ્રા	૬-૧-૦૮	૨
દરિયાઈ કીચડિયો (Sanderling)	પિંગળેશ્વર દરિયાકિનારો, તા. અબડાસા	૧૭-૧૨-૦૭	૬
		૨૨-૩-૦૮	૨૨
દરિયાઈ વાબગલી (Sandwich Tern)	વેકરિયા ઢંઢ (બન્ની)	૨૪-૧૨-૦૭	૧

શાંતિલાલ એન. વરૂ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ

ગીધ પર જાપતો

તા. ૧૩-૧-૨૦૦૮ના રોજ જસાધાર રેન્જમાં જાંબુડી બીટના ચોટીલી વિસ્તારમાં આ પ્રમાણે ગીધ જોવા મળેલાં :

ગીરનારી ગીધ (Long-billed Vulture) - ૨, પહાડી ગીધ (Eurasian Griffon) - ૩, રાજગીધ (Red-headed Vulture) - ૩, સફેદપીઠ ગીધ (Indian Whitebacked Vulture) - ૭. આમ કુલ ૧૫ ગીધ જોવા મળેલ.

અજિત ભટ્ટ
ધારી

રાજ્યમાં લુપ્ત થઈ રહેલ 'સફાઈ કામદાર' પક્ષી ગીધના બચાવ માટે યોગ્ય દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં નહિ આવે તો નજીકનાં ભવિષ્યમાં ગીધ તસવીરમાં જ રહી જશે.

ફક્ત ગીધનું સર્વેક્ષણ કરવાથી કે પક્ષીનિરીક્ષણથી તેનો બચાવ થઈ શકવાનો નથી. આના માટે સૌ પક્ષીપ્રેમીઓએ સક્રિય ભૂમિકા ભજવવી પડશે.

તા. ૨૧-૩-૦૮ આસપાસ દસલાણા ગામ (તા.

વિરમગામ)માં એક વ્યક્તિના બકરાને કૂતરાઓએ મારી નાંખ્યું . તે વ્યક્તિએ કૂતરા પ્રત્યે

કૂર વલણ દાખવી મરેલા બકરામાં 'ફોરેટ-જી' નામની ઝેરી દવા મૂકી, જેથી કૂતરાં તેને ખાય તો તે મરી જાય. કૂતરાંની ઘ્રાણેન્દ્રિય તીવ્ર હોઈ તે બચી ગયાં; પણ ૭થી ૮ નિર્દોષ ગીધ મરણ પામ્યાં. દસલાણામાં ગયા મે, '૦૭થી સારી સંખ્યામાં ગીધ જોવા મળતાં; તે આ બનાવ પછી દેખાયા નથી. ત્યાં માળા પણ હતાં. તેમાંનાં બચ્યાંનું શું?

ગીધ અનુસૂચિ-૧માં આવતું સંરક્ષિત પક્ષી છે. છતાં પણ વન વિભાગે કોઈ પગલાં ભર્યાં હોય તેવું જણાતું નથી.

આપણે સૌ આ બાબતે નક્કર પગલાં વિચારીને અમલ કરીએ. એક પ્રથમ પગલા તરીકે પત્ર લખીને ઉચ્ચ અધિકારીશ્રીનું ધ્યાન દોરી શકાય.

અનિલકુમાર જે. પટેલ

બી-૨૬, શાંતોના સોસાયટી, દેત્રોજ રોડ, કડી

તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા	નોંધ
(૧) સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture)			
૯-૧૨-૦૭	ડુમરા	૨૧	૧ માળો
"	સાંધાણ	૨	૧ માળો
"	કોઠારા	૬	૧ માળો
"	જખૌ	૮	૫ માળા
૧૭-૧૨-૦૭	ખીરસરા-ભાનાડા	૩	-
	તા. અબડાસા		
૩-૨-૦૮	માપર-દેઢિયા, તા. માંડવી	૬	-
૯-૩-૦૮	ડુમરા	૧૦	૫ માળા
"	સાંધાણ	૧૧	૧ માળો
"	જખૌ	૮	૨ માળા
૨૨-૩-૦૮	ડુમરા	૧૩	૩ માળા
"	જખૌ	૬	૨ માળા
"	સુથરી	૩	-
૬-૪-૦૮	જખૌ	૭	-
"	ડુમરા	૧૮	-

(૨) ખેરો (Scavenger Vulture)

૬-૧૦-૦૭	નલિયા ધાસિયો પ્રદેશ	૧	-
૬-૧-૦૮	લોધેશ્વર, તા. ભચાઉ	૫	-
૬-૧-૦૮	અંજાર વરસામેડી રોડ	૪૪	-
	તા. અંજાર		

(૩) પહાડી ગીધ (Griffon Vulture)

૯-૧૨-૦૭	ડુમરા, તા. અબડાસા	૧	-
---------	-------------------	---	---

૨૨-૧૨-૦૭	કુણાઠિયા, તા. અબડાસા	૩	-
૧૧-૧-૦૮	માધાપર, તા. ભુજ	૧	-
૨૧-૩-૦૮	સાંધાણ-સુપરી,	૨	-
"	ડુમરા, તા. અબડાસા	૨	-

શાંતિલાલ વડુ
માધાપર, ભુજ

તા. ૨૧-૩-૨૦૦૮ના 'દિવ્ય ભાસ્કર' અખબારમાં વીરમગામ પાસેના દસલાણા ગામમાં બાર ગીધ મર્યાની નોંધ આવતાંની સાથે જ જાણે મારા અંગત સ્વજનનું મૃત્યુ થયું હોય એ રીતે મારા પર પક્ષીપ્રેમીઓના પૃચ્છાભર્યા ફોન અને સંદેશા આવવા લાગ્યા. મૃત્યુનું કારણ શું એ પ્રશ્નનો મારી પાસે ઉત્તર નહોતો. આ ગામનું નામ પણ મેં પ્રથમ વખત જ સાંભળ્યું હતું. આથી મેં ના.વ.સં. શ્રી અમિત કુમારને ફોન કર્યો. તેમણે મને જણાવ્યું કે હોળીની રજા હોવા છતાં પણ સ્થાનિક પરિક્ષેત્ર વન અધિકારી ૫ ગીધના મૃતદેહ આપી ગયા છે, જે વનચેતના કેન્દ્ર ખાતે રાખેલ છે. હું, કંદર્પ કાઠજી અને મુકેશ આચાર્ય ત્યાં ગયા અને જોયું કે જગ્યાનો અભાવ હોવા છતાં શ્રી પરમારભાઈએ મૃતદેહોને સાચવીને ફીઝરમાં મૂકી દીધા હતા. ફીઝરમાંથી કાઢીને પક્ષીઓને જોયા. પુષ્પ વયનાં આ પક્ષીઓ મારા અંદાજ મુજબ આશરે દસેક દિવસ પહેલાં મર્યા હોવાં જોઈએ. તેમના મૃતદેહમાં કીડા પડી ગયા હતા. ફીઝર ખોલતાવેંત આખો રૂમ વાસથી ભરાઈ જતો હતો. 'ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટ' ખાતેથી આવેલ એક અન્ય મૃત ગીધ પણ એ ફીઝરમાં હતું; આથી

ઘંટીટાંકણા (Common Hoopoe)નો સમગ્ર વર્ણ આછો રતૂમડો કે મેલો ગુલાબી (એટલે કે ગોરાડુ માટી જેવો) છે. એ વર્ણની એકરૂપતાને ભંગ કરતી, આંખને રુચે એવી, એ પંખીના શરીર પર વચ્ચે વચ્ચે કાળી રેખાઓ કે પટાપટીઓ હોય છે. ઘંટીટાંકણાંમાં પ્રત્યેક પંખીનું શરીર અનન્યસાધારણ વિશિષ્ટ ભાતથી અલંકૃત હોય છે. હું આ અદ્ભુત સત્યની સાક્ષી પૂરવાની હિંમત કરી શકું છું. અદ્ભુત એટલા માટે કે માત્ર બે જ રંગનો આશ્રય લઈને પ્રત્યેક ઘંટીટાંકણાનું શરીર જૂજવી ભાતથી શણગારવામાં નિસર્ગનો કેટલો લોકોત્તર શક્તિ-પરિચય આપણને થાય છે!

વિચાર કરો. એ પંખીનું આખું શરીર એક જ (ગુલાબી) રંગે રંગાયેલું છે. એમાં ભાત પડે છે કાળા પટાને લીધે. આ પટો એટલે પ્રત્યેક પીંછામાંનો કાળો ભાગ. એની નિકટના પીંછામાંના કાળા ભાગ સાથે ભળી જવાથી ઉપજતી આકૃતિવિશેષ. આવી ભાત પાડનારાં પીંછાં થોડા ભાગમાં રતૂમડાં, કહીંક કાળાં ને કહીંક ધોળાં હોય છે. પ્રત્યેક પીંછું ઊગે છે અલગ અલગ, છતાં કોઈ નિગૂઢ નિયમને વશવર્તી, એની આસપાસનાં પીંછાંના સહકારથી, એ ચોક્કસ ભાત પાડવાને શક્તિમાન બને છે. અને એ ભાત પણ પ્રત્યેક દેશના પ્રત્યેક હૂપોની જુદી જુદી કેવી અલૌકિક રચના!

હરિનારાયણ આચાર્ય 'વનેચર'
'વનવગડાનાં વાસીમાંથી' સંકલિત

મને ભય લાગ્યો કે તેમાં પણ કીડા ન પડી જાય. આ ગીધના મૃતદેહોમાંથી નમૂના લેવા બાબત પણ સમસ્યા હતી. મોટા ભાગના મૃતદેહ સડીને ગળી ગયા હતા. પોસ્ટમોર્ટમ માટે પાંચ ગીધના નમૂના પિંજોર (હરિયાણા) કે કોઈબતુર મોકલીએ તો એક પક્ષીના રૂ. ૨૫૦૦/- દીઠ રૂ. ૧૨૫૦૦/- ની તાત્કાલિક વ્યવસ્થા કરવાની રહે. તે ઉપરાંત પેકિંગ કરવાની 'જેલી'ની તથા થર્મોકોલ બોક્સની વ્યવસ્થા, ત્રણ દિવસની ઉપરાઉપરી રજા, ફીઝરમાં જગ્યાનો અભાવ, કીડા વગેરે જેવા સવાલો તો ખરા જ.

વનવિભાગ દ્વારા મોર અને ગીધની સારવારના અનુભવી ડૉ. ગાંગટેને બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને તેમને જરૂરી નમૂના કાઢીને આણંદ વેટરનરી કોલેજ ખાતે મોકલવાનું કહેવામાં આવેલું. શ્રી પરમારભાઈએ ગમે તેમ કરીને ફોર્મેલિન લાવી રાખેલ. હું તથા ભૂરજીભાઈ ડોક્ટરની મદદમાં હતા. ડોક્ટરે ખૂબ મહેનતથી નમૂના કાઢ્યાં. ગીધની અંદરથી ખૂબ કીડા નીકળતા હતા. આ નમૂનાને વ્યવસ્થિત રીતે અલગ અલગ શીશીમાં ફોર્મેલિન નાંખીને પેક કર્યાં. એક ગીધના 'કોપ'માંથી ખોરાક મળી આવતા તે પણ પેક કર્યો.

પરંતુ જ્યારે આણંદ ખાતે ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય સાથે વાત કરી ત્યારે જાણવા મળ્યું કે ત્યાં ડાઈક્લોફેનેકનો નહીં પરંતુ ટોક્સિકોલોજીનો ટેસ્ટ થાય છે; જેના માટેના નમૂનાને ફોર્મેલિનમાં નહીં પરંતુ એલ્યૂમિનિયમ ફોઈલમાં પેક કરવાના હોય છે.

આ ઘટનાના અનુસંધાને હું દસલાણા જઈને પરિસ્થિતિનો તાગ લેવા તા. ૨૩-૩-૨૦૦૮ના રોજ સ્થળ પર ગયો. એ પહેલા જાણવા મળ્યું હતું કે, ત્યાં વીસ જેટલાં ગીધ મૃત્યુ પામ્યા છે. તેમના મરણનું કારણ ખેડૂતો દ્વારા ભૂંડને મારવા માટે વપરાતી ફોરેટ-જી-૧૦ નામની દવા હતી. આ કિસ્સામાં, બકરી ચરાવતા એક વૃદ્ધની બકરીને કૂતરાઓએ ઘાયલ કરી હતી. તે બકરી મરી જતાં તેના પર તે વ્યક્તિએ ફોરેટ-જી-૧૦ છાંટી દીધી અને એ કારણે ગીધ મરી ગયાં.

હું મારી બાઈક લઈને દસલાણા પહોંચ્યો; રસ્તામાં સરસ રીતે બૂટેડ ઈંગલ જોવા મળ્યું. સમયના અભાવના લીધે વચ્ચે આવતી વીરપુર પાંજરાપોળની મુલાકાત લીધા વગર દસલાણા ગયો. ગામના ચોરે ગીધ અંગે વાત કરતાં મારા અંગે ઘણી પૂછપરછ કર્યા બાદ મને ગીધના મરણની જગ્યાએ લઈ ગયા. ગામના તળાવના કિનારે વડ, લીમડા, પીપળા અને જાંબુડા જેવાં મોટાં વૃક્ષો હતાં. સવારનો સમય

હોઈ તળાવમાં એક તરફ સ્ત્રીઓ કપડાં ધોતી હતી અને બીજી તરફ ઘણાં નાના બાળકો નહાતાં હતાં. ત્યાં જઈને ગીધ વિશે પૂછતાં બધાં જ બાળકો બહાર આવી ગયાં! તેમણે ગીધને ઝાડ પરથી પડતાં અને ખેતરોમાં પડીને મરી જતાં જોયાં હતાં, જે વાત કરવાની તેમને ઉત્સુકતા હતી. ક્યાં ક્યાં વૃક્ષો પર ગીધના માળા છે અને બચ્ચાં છે કે નહીં તે વિશે પણ તેમને ખબર ન હતી. બાળકોએ કહ્યું કે, અમે ટી.વી.માં જોયું છે કે ગીધની સંખ્યા ઘટે છે, પણ ગીધ માંદા પડે તો શું કરવું કે ક્યાં લઈ જવા તેનો ખ્યાલ ન હોવાથી તેઓ ગીધને મદદ ન કરી શક્યા. બાળકો મને તેમની શાળામાં પણ લઈ ગયા; જ્યાં મોટા ગ્રામજનો પણ જોડાયા. તેઓએ મને ગીધના માળા બતાવ્યા જેની વિગતો નીચે મુજબ છે.

- મંદિરના લીમડા ઉપર : ૨ માળા
- કૂવા પાસેના લીમડા ઉપર : ૨ માળા (જેમાં બે પુષ્પ પક્ષી અને એક બચ્ચું જોવા મળ્યાં)
- ગામમાં લીમડા પર : ૧ માળો
- ગામની અંદરના તળાવમાં જાંબુડા પર : ૧ માળો.

રસ્તામાં છોકરાંઓએ મારી ઓળખાણ સરખંચ સાથે કરાવી, જેમણે ગીધ બચાવવાના કાર્યમાં સહકાર આપવાની તૈયારી બતાવી.

તા. ૨૨-૩-૨૦૦૮ના રોજ ધૂળેટીના દિવસે સવારે ૧૦-૩૦ વાગ્યે કંદર્પભાઈ કાઠજુનો ફોન આવ્યો કે કેન્ટોનમેન્ટમાં તેમના મિત્ર સંજીવભાઈના ઘરે એક બીમાર ગીધ પડ્યું છે. આ વાતથી મને પહેલો ધ્રારકો તો એ પડ્યો કે કોઈ માળામાંનું બચ્ચું કે એનાં મા-બાપમાંથી તો કોઈ નહીં પડ્યું હોય ને?

ધૂળેટીનો દિવસ હોઈ જલદી કોઈ મિત્રો મળ્યા નહીં. છેવટે વનચેતનાથી ભૂરજીભાઈને સાથે લીધા. તેમને મોર પકડતાં આવડતું હતું; ગીધ પકડવાની ફાવટ નહોતી. અમે એક રૂમાલ, મોજું અને દવાની 'કીટ' વગેરે સામગ્રી લઈ કેન્ટોનમેન્ટ જવા નીકળ્યા.

લશ્કરની સઘન પૂછપરછમાંથી પસાર થઈ સંજીવભાઈના બંગલે પહોંચ્યા. તેમના બગીચામાં ૨૦ જેટલા મોર હતા. એક મોર ગીધને ભગાડતો જોવા મળ્યો; એટલે રૂમાલનો ઉપયોગ કરી ઈજા ન પહોંચે તેવી રીતે તેને પકડી લીધું અને ભૂરજીભાઈને તેના મોં પર મોજું ચડાવવાનું જણાવ્યું જેથી ગીધ વધુ ગભરાય નહીં. કાર હું

ચલાવતો હતો અને ભૂરજીભાઈ સરસ રીતે ગીધને જાળવતા હતા. રસ્તામાં આવતા ખાડાથી પણ ગીધ ભડકી જતું હતું. થોડા સમય પછી તેણે લીલા રંગની ઉલટી કરી જેનાથી ખ્યાલ આવ્યો કે તે આઘાતમાં (in trauma) આવી ગયું છે. શક્ય તેટલી ઝડપે તેને વનચેતના લઈ ગયા. ત્યાં તેને વાંદરા પકડવાના પાંજરા પર કંતાન મૂકીને રાખ્યું. આ પાંજરું નાનું હતું પરંતુ ગીધ માંદુ હોઈ થોડા દિવસ માટે ચાલે તેમ હતું. તા.૯-૪-૨૦૦૮ સુધી ડૉ. ગાંગટેએ તેને સારવાર આપી. કંદર્પભાઈ તેને રોજ ખોરાક આપવા આવતા. ૯મી એપ્રિલે વનવિભાગની મંજૂરી લઈ આ ગીધને ડાલ્લા છોડવા ગયા. તેને છોડતાં ચાર-પાંચ ડગલાં ચાલી પછી ઊડીને એક કિમી દૂર એક નહેરની પાળી પર જઈને બેઠું. થોડી વાર એના પર નજર રાખી તો ફરીથી ઊડીને એક વૃક્ષ પર અન્ય ગીધ જોડે બેસી ગયેલું જોવા મળ્યું.

તા. ૨૪-૩-૨૦૦૮ના રોજ વનચેતના કેન્દ્રથી શ્રી પરમારભાઈને ફોન આવ્યો. આદિત્યભાઈના ઘર સામેના માળા પાસેથી એક ગીધ નીચે પડ્યું હતું અને એક દિવસથી તેમણે પોતાના ઘરે રાખેલ હતું. જીપ લઈને IIMની પાછળની સોસાયટીમાંથી ગીધને લઈ આવ્યા. તેની દશા પણ ખૂબ ખરાબ હતી. તેને વાંદરા પકડવાના બીજા પાંજરામાં રખાયું. દુભાગ્યે તે દિવસે ડોક્ટર ઉપલબ્ધ નહોતા. તા. ૨૫-૩-૨૦૦૮ના રોજ ડૉ. ગાંગટે આવ્યા ત્યારે આ ગીધ 'કોમા'માં હતું. તેમણે સારવાર આપી પરંતુ રાત્રે ગીધ મરી ગયું.

તા. ૨૬-૪-૨૦૦૮ના રોજ IIM ખાતે આ વર્ષનું એક બચ્ચું માળામાંથી પડી ગયું. ત્યાંના સત્તાવાળાએ

વનચેતના કેન્દ્રનો સંપર્ક કર્યો અને એક મોટા 'ડસ્ટબિન'માં બચ્ચાને પહોંચતું કર્યું. તેને સારવાર આપવા છતાં બે દિવસ બાદ તે મરી ગયું.

આ ચાર દિવસની વાત કરવા પાછળ મારો ખાસ ઉદ્દેશ એ કહેવાનો છે કે શેડ્યુલ-૧ના આ પક્ષી ઉપરાંત, બીજાં પક્ષીઓ પણ માંદા પડે કે ઈજા પામે તો તેમને સારવાર આપવા માટે 'પક્ષી'ના નિષ્ણાત ડોક્ટર હોવા જોઈએ. જંગલ ખાતાએ એક અલાયદી હોસ્પિટલ, સ્ટાફ, ડોક્ટર અને એમ્બ્યુલન્સની વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ. આ ઉપરાંત તમામ પક્ષીપ્રેમીઓએ દરેક ગામમાં જઈ જાગૃતિનો કાર્યક્રમ કરવો જોઈએ તથા દરેક પાંજરાપોળમાં જઈ દવાનો દુરુપયોગ ન થાય તે પણ જોવું જોઈએ. BCSG 'વલ્યર સેલ' વતી પક્ષીપ્રેમીઓને આ મારી વિનંતી છે.

આ વર્ષે (૨૦૦૮માં) જાન્યુઆરીમાં ડાલ્લા ખાતે ૨૫ પહાડી ગીધ (Eurasian Griffon) જોવા મળ્યાં. તે ઉપરાંત ડાલ્લામાં સૌ પ્રથમ વાર કાળું ગીધ (Cinereous Vulture) જોવા મળ્યું. આં ગીધ અહીં એક અઠવાડિયા માટે જ જોવા મળ્યું હતું. ત્યાર બાદ તે અન્યત્ર (કદાચ તેના ઋતુપ્રવાસમાં આગળ) જતું રહ્યું. આશરે એક મહિના પછી તે ફરીથી એક અઠવાડિયા માટે ડાલ્લા ખાતે દેખાયું. આથી મારું અનુમાન છે કે એ વળતા પ્રવાસમાં હશે. કાળા ગીધનો પ્રવાસમાર્ગ કયો છે અને તે કેટલો સમય ડાલ્લા રહે છે તેની માહિતી મેળવવામાં અન્ય પક્ષીપ્રેમી મિત્રો સહાય કરે તો ચિત્ર વધુ સ્પષ્ટ થાય.

કાર્તિક શાસ્ત્રી

અશોકવાડી, પંચવટી, અમદાવાદ

પત્ર-સેતુ

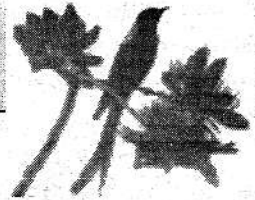
મારા ઘરે મેં ખોખા દ્વારા ચકલીના માળાને મદદ કરવાનું કામ કર્યું છે. જેમાં ચકલી છેલ્લાં ૩ વર્ષથી માળા બાંધે છે. આ વખતે ઉદરડીએ તેના માળામાંથી થોડો સામાન લઈને એક કબાટમાં પોતાનું ઘર બનાવ્યું.

મને 'વિહંગ' વાંચવું ગમે છે.

ઉપેન્દ્ર ચાવડા

આશિયાના ફ્લેટ્સ, ૧૬૬૫/ઓ-સી, ઘ.નં.બી-૧,
સરદારનગર, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

'વિહંગ'નો હું ગ્રાહક છું. હું પણ ગામડાંઓમાં કે બહાર ફરવા જવાનું થાય ત્યારે 'પક્ષીનિરીક્ષણ' કરવાની તક ઝડપી લઉં છું. વૃક્ષારોપણ મારી 'નિવૃત્તિ' પછીની પ્રવૃત્તિ છે. આ ક્ષેત્રે કાર્ય કરતા લાગે છે કે પક્ષીઓ અને વૃક્ષો એકબીજાનાં પૂરક છે. દરેક વાયકે આ ક્ષેત્રે કંઈ કરવું ઘટે.

આપણે જુદી જુદી જાતનાં વૃક્ષો વાવીને ઉછેરીએ છીએ, જે એક સામાજિક કાર્ય છે.

પક્ષીઓ પણ આ સૃષ્ટિનો એક હિસ્સો છે. વૃક્ષો તેઓનું પ્રાકૃતિક ઘર છે. વૃક્ષો પશુપક્ષીઓને છાયા તેમ જ ફળરૂપે ખોરાક પણ આપે છે.

પક્ષીઓ પણ વૃક્ષસંવર્ધનનું કાર્ય તેમની રીતે કરતાં હોય છે; જેમ કે, વડ, પીપળો, કેરડો, ઉમરો વગેરે વૃક્ષોનાં ફળો ખાઈ પક્ષીઓ દૂર ઊડી ચરક કરે છે; જ્યાં વૃક્ષો કુદરતી રીતે જ ઊગી નીકળે છે. ક્યાંક જો ઉમરાનું એકાદ વૃક્ષ હશે તો તેની એકાદ કિ.મી. ત્રિજ્યાના વિસ્તારમાં ઉમરાનાં નાનાં રોપ જમીન પર જોવા મળશે; ખાસ કરીને ચોમાસામાં. મુખ્યત્વે નીચે મુજબનાં વૃક્ષો કે વનસ્પતિના ફળ પક્ષીઓને ખોરાક છે :

વડ, પીપર, પીપળો, કેરડો, અંજીર, લીમડો, આંબો, ઉમરો, ખીજડો, ગુંદાં, ચીકુ, જામફળ, ટીમરૂ, દાડમ, દ્રાક્ષ, પીલુડી, રાયણ, સીતાફળ, શેતૂર વગેરે. તો

આવો, આપણે પણ પક્ષી માટે આવાં વૃક્ષો ઉછેરીએ.

મહિપતસિંહ યુડાસમા

એ-૩૭, ન્યુ મહાવીરનગર, કલિકુંડ, ધોળકા

ભાવનગરમાં કૃષ્ણનગરના આંબાવાડી વિસ્તારમાં રહેતા એક નિવૃત્ત રેલવે કર્મચારી તરીકે મારી ઓળખ આપી આ પત્રની શરૂઆત કરું છું. ફોટોગ્રાફી સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ વગેરે શોખ ધરાવું છું. નિવૃત્તિ પછીના મારા હાલના રહેઠાણની ભૂગોળ એવી છે કે શહેરના સાવ પૂર્વ છેડે 'એરોડ્રોમ રોડ' ઉપર એકાદ કિ.મી. દૂર જતાં વસ્તીવાળો વિસ્તાર પૂરો થાય છે, ત્યાં છે. ત્યાં એક તળાવડી હોવાથી પાણીકાંઠાના થોડાં પક્ષીઓ જોવા મળે છે.

અમારા રહેઠાણ વિસ્તારમાં તેનું 'આંબાવાડી' નામ સાર્થક કરતાં વૃક્ષો હજુ ઠીક ઠીક બચ્યાં છે. જૂનાં, વિશાળ ફળિયામાં વૃક્ષોવાળાં મકાનો તોડી, નાના પ્લોટ પાડી ટેનામેન્ટ કે બહુમાળી એપાર્ટમેન્ટ બને એટલે સર્વપ્રથમ વૃક્ષોનો નાશ થાય છે. આમ વૃક્ષો ઓછાં થતાં પક્ષીઓના

આંગણે લીલા

માણસમાત્રને નવું નવું જોવા-અનુભવવાનો આનંદ આવે છે. આશ્ચર્ય શોધવાની વૃત્તિ એને સહજ છે, અને તે બાળક, કુમાર અને યુવાનમાં અતિશય હોય છે. બાળકને અને કિશોરને તો આ દુનિયામાં બધું જ નવું નવું લાગે છે. સુખ અને દુઃખ, વ્યાધિ અને મૃત્યુ, રૂપાણું અને વરવું, મોર અને ઊંટ, ગાય, ઘોડો અને હાથી બધું જ નવાઈભર્યું હોય છે. આ સહજવૃત્તિનો વિનિયોગ કેળવણીમાં થાય છે. કૌતુકવૃત્તિને સંતોષી વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનનું પ્રસારણ થાય છે, ને એ જ્ઞાન તત્વતઃ કૌતુકમૂલક અને આનંદપ્રદ હોય છે, કેમ કે કુદરતી ઝંખના તો જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ દ્વારા સંતોષ સુખનો અનુભવ કરાવે છે. નવી દીપ્તિ નવી તૃપ્તિ આપે છે.

સકળ વિશ્વ, સકળ નિસર્ગ, આ મેદાન, પર્વત, નદી, સરોવર, સમુદ્ર, આકાશ, સૂરજ, ચન્દ્ર, તારા બધું કૌતુકજનક છે. એમાં વ્યવહારનાં પશુ, પંખી અને માનવ તાજી નજરને અદ્ભુતતાનો આસ્વાદ કરાવે છે. પંખીઓ જોવા, એમને નામથી ઓળખવાં, એમનો વ્યવહાર જાણવો, એમની લીલા નિહાળવી, અને એ જોઈ વર્ડઝવર્થ કે નરસિંહરાવની માફક ગાઈ ઊઠવું એ જીવનનો એક વિશિષ્ટ આનંદ છે. એ વ્યવસાય હોય તો પણ વ્યવસાય લાગે નહિ. વસંતઋતુમાં તમે સવારે કોયલને સાંભળી શકો. સૂરજ વહેલો ઊગશે તેમ તેમ તે વહેલી બોલશે અને વસંત ઊતરતાં શ્રીધમમાં તેના ટહુકા પણ ખૂબ વધશે. પ્રભાતમાં કોયલ પછી દૈયડ બોલશે, પછી બુલબુલ બોલશે, દરજીડો અને કુંભાર પણ સવાર ભરી દેશે. જરા વધારે આયાસ કરશો તો કોયલ અને કાગડાની સ્પર્ધા ગગનમાં દેખાશે. કોયલ ઓછી બળવાન પણ વધુ ચપળ હોવાથી ચતુર કાગડાને હંફાવે છે. એના માળામાં પોતાના ઈંડાં મૂકી દે છે. મોરનો પિચ્છવૈભવ, પીળકનો રંગવૈભવ, બુલબુલની બેઠક, કાબરનો ઠસ્સો, સક્કરખોરાનો ફૂલપ્રવેશ, દરજીડાનું દરજીકામ, લેલાના કુદકારા, વૈયાંના ઊડણ નિહાળવા સારુ આયાસ કે ખર્ચ કરવો પડે તેમ નથી. સવાર સાંજના આકાશના રંગો જોવામાં, ચન્દ્ર અને તારાઓ વિલોકવામાં, મેઘની ગર્જના કે વિદ્યુતના ચમકારાથી ચમકવામાં, વનસ્પતિનો વિવિધ પત્ર પુષ્પ ફળ વૈભવ માણવામાં, તેમ પંખીઓની લીલા નિહાળવામાં કશો શ્રમ પડતો નથી.

એમનો કલરવ જ શ્રમહર લાગશે. આ આનંદમય અભ્યાસ માટે વૃત્તિના અભિસન્ધાનની જ જરૂર છે. પ્રકૃતિનિરીક્ષણનો આહ્વાદ પ્રકૃતિદત્ત જ છે, સહજ છે. આપણે તેનું સંવર્ધન કરવાનું છે.

નિસર્ગનો આ આનંદસિંધુ નિરંતર આમંત્રે છે. આપણાં ચક્ષુ અને શ્રોત જાગતાં હોય તો બસ!

- વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

(સ્રોત : 'ગુજરાત સમાચાર' ૧૩-૨-૦૮માંથી સાભાર)

કુદરતી રહેઠાણ નાશ પામવાથી તેમની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. તે છતાં જે કંઈ પક્ષીઓ જોવા મળે છે તે વિશે એક નાનો પ્રસંગ લખી મોકલું છું.

હજુ ૮-૯ વર્ષથી બંધાયેલ ૧૨ ટેનામેન્ટની અમારી સોસાયટીમાં એક મધુમાલતીની વેલ છેક અગાસી સુધી પહોંચી છે. લગભગ ડિસેમ્બર '૦૭ આસપાસ આ વેલમાં નજીકના ટેનામેન્ટની પહેલા માળની બારીથી સહેજ ઊંચે હોલી (Little Brown Dove)એ માળો બનાવ્યો હતો.

જાન્યુઆરીની મધ્યમાં એક સવારે નવ વાગ્યાના સમયે હું મારા ટેનામેન્ટની બાલ્કનીમાં ઊભો હતો ત્યાં મટિયા લટોરા (Rufous-backed or longbilled Shrike)નું જોડું વેલની નજીક વીજળીના તાર ઉપર આવીને બેઠું. તરત જ મને હોલીનો માળો યાદ આવ્યો. પરંતુ કંઈ જોખમ હોવાની શક્યતાનો ખ્યાલ આવે તે પહેલા એક લટોરો વેલની ઝાડીમાં ગયો. ત્યારે હોલી માળામાં ઈંડાં/બચ્ચાંનું રક્ષણ કરતી હશે, તે લટોરાના આક્રમણને લીધે માળો છોડી ઊડી ગઈ અને લટોરો હોલીનાં બચ્ચાંને ચાંચો મારી ચાંચમાં પકડી ઊડી ગયો. આજે ત્રણ અઠવાડિયા પછી સાંજે પાંચના સુમારે આ લખું છું ત્યારે પણ વીજળીના થાંભલે લટોરો દેખાય છે. એ જ વેલમાં શકરખોરો (Purple Sunbird) માળો બનાવે છે. તેનું ભાવિ કેવું હશે?

અશોક ઈન્દુપ્રસાદ શાસ્ત્રી

૧૦૯૮, આંબાવાડી, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

☐ 'વિહંગ' ગ્રીષ્મ ૨૦૦૭ મળી ગયું. આભાર. ખૂબ સરસ અંક બહાર પડેલ છે. તમારું બાવાસાહેબનું રેખાચિત્ર દાદ માગી લે છે.

'વિહંગ'માં રહી ગયેલા નીચે મુજબના મુદ્રણદોષ અંગે આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. પૃ. ૭ પરના મારા લેખમાં Desert Finchની જગ્યાએ Trumpeter Finch હોવું જોઈએ. પૃ. ૩૧ (ગીધ પર જાપતો)માં તા. ૨૨-૪-૨૦૦૭ના રોજ પોલાડિયા ખાતે સફેદપીઠ ગીધ તથા ડુમરા ખાતે પહાડી ગીધની નોંધમાં 'પ્રજનન ચાલુ' હોવાનું ભૂલથી છપાઈ ગયું છે.

પાના નં. ૧૫ પર શ્રી જયંત મચ્છર જણાવે છે કે ૧૫૦ જેટલા દિવાળીઘોડા સ્થળાંતર માટે એકઠા થયા હશે. ૨૪-૧૧-૨૦૦૭ની તારીખ છે તો એટલા વહેલા સ્થળાંતર માટે એકઠાં ન થાય. તેઓ કોઈક જગ્યાએ રાતવાસો કરવા એકઠા થયા હશે. દિવાળીઘોડા આપણે ત્યાં એપ્રિલ સુધી હોય છે; તેથી નવેમ્બર મહિનો વહેલો ગણાય. વળી આ પક્ષી રશિયા સ્થળાંતર કરે છે તેવા 'રિંગિંગ' પુરાવા કચ્છમાંથી મળ્યા છે. તેથી શ્રીલંકા સ્થળાંતર કરે છે તે બરાબર નથી.

પાના નં. ૨૩ પર 'અમારો કચ્છનો પક્ષીનિરીક્ષણ પ્રવાસ' નોંધમાં તલિયો તેતર (Painted Francolin) જોયાનું જણાવેલ છે, જે કચ્છમાં થતું નથી. તેને બદલે તે તેતર (Grey Francolin) હોઈ શકે.

શાંતિલાલ વરૂ

માધાપર, કચ્છ

ઉત્તર ગુજરાતનાં જળાશયો (૪)

ડૉ. પી. એસ. ઠક્કર

'સેટેસાઈટ ઈમેજ' તથા નકશો : મુખપૃષ્ઠ ૨ મહેસાણા તથા બનાસકાંઠા જિલ્લાનાં જળાશયો :

મહેસાણા જિલ્લાના કડી તાલુકાના થોળ તળાવથી અમે પક્ષીગણતરીની શરૂઆત કરી હતી. હું અમદાવાદથી શીલજ, રાંચરડા થઈ થોળ સુધી સાયકલ પર પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જતો હતો. ૧૯૮૭માં એક વખત હું મારી ઓફિસના ફોટોગ્રાફર સ્વ. શ્રી જગદીશભાઈ શેઠ સાથે તેમના સ્ફૂટર પર પક્ષીઓના ફોટા પાડવા નીકળ્યો હતો. અમે શીળજથી રાંચરડા થઈ સાંતેજ-જેઠલજ રસ્તા પર કલોલ તરફ જતા હતા ત્યારે જેકલજ પાસે એક નાના છોકરાએ અમને જણાવ્યું કે થોળના તળાવમાં બહુ જીવડાં (પંખી) છે, તેથી અમે થોળ તળાવ પર ગયા હતા. અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે અમે

જોયું કે, આ સરોવરમાં બહુ જ વિવિધ પ્રકારનાં નાનાં, મધ્યમ તથા મોટાં કદનાં પક્ષીઓની હાજરી હતી. આટલી વિશાળ સંખ્યામાં તથા આટલી વિવિધતા એક સ્થળ પર, મેં પહેલી જ વાર થોળના તળાવમાં જોઈ હતી! મારા માટે મારી જિંદગીમાં પક્ષીઓની દૃષ્ટિએ કહું તો આ એક વિશિષ્ટ દિવસ હતો. ત્યાર બાદ તો હું વારંવાર થોળ તળાવની મુલાકાત લેવા લાગ્યો. અહીં મોટાં હંજે (Greater Flamingo) પ્રજનન કર્યું હતું. તેથી એક વખત દૂરદર્શનના અધિકારી શ્રી ઉર્વીશ દવેને ત્યાં લઈ ગયો હતો. દૂરદર્શન ટીમ સાથે હતી તેથી ત્યાંના મોટા હંજના માળા, નાનાં બચ્ચાં તથા વિવિધ પક્ષીઓની વિડીયો ફિલ્મ તૈયાર કરી દૂરદર્શન સમાચારમાં તે પ્રસારિત કરેલ. ત્યાર બાદ હંજે

અમદાવાદ પાસેના સરોવરમાં પ્રજનન કર્યું છે તે અંગેના લેખ 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા', 'ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ' તથા 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'ના સામયિકમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયા હતા. એક નોંધ 'ન્યુઝલેટર ફોર બર્ડવોચર્સ' જે બેન્ગલોરથી પ્રસિદ્ધ થતું હતું તેમાં પણ છપાઈ હતી.

સ્વ. ડૉ. સલીમ અલી તે સમયે રાજયસભાના સભ્ય હતા. તેમના પ્રયત્નોના લીધે થોળ સિંચાઈ તળાવમાંથી થોડા ભાગને 'થોળ પક્ષી અભયાણ્ય' તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.

શ્રી સુમન આર. શાહ, જે મુંબઈથી દર વર્ષે નિયમિત અમદાવાદ આવતા હતા અને અમારી સાથે જળાશયોના સર્વેક્ષણ તથા પક્ષીગણતરીના કાર્યમાં જોડાતા હતા તેમને પણ શરૂઆતમાં હું એક વખત થોળ તળાવ પર લઈ ગયો હતો. તેમણે 'ન્યુઝલેટર ફોર બર્ડવોચર્સ'માં થોળ તળાવમાં જોયેલા પક્ષીઓ વિશે લખ્યું હતું અને થોળ તળાવને તેમણે મીની કેવલાદેવ-ઘાના (ભરતપુર) તરીકે ગણાવ્યું હતું. આ અંગે એક લેખ 'સેન્ટર ફોર એન્વીરોનમેન્ટ એજ્યુકેશન', અમદાવાદ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતા સામયિક 'અમદાવાદ'માં પણ પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

મહેસાણા જિલ્લામાં કડી તાલુકામાં થોળ વિસ્તારમાં કૃષ્ણકમોદ (ચોખા)નું સારું ઉત્પાદન મેળવવા માટે ખેતૂતોને સહેલાઈથી પાણી મળી રહે તે માટે ગાયકવાડ સરકાર દ્વારા થોળના સિંચાઈ તળાવનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું.

મહેસાણા જિલ્લામાં નદીઓની દૈષ્ટિએ જોઈએ તો મહેસાણા અને સાબરકાંઠા જિલ્લાની હદ સાબરમતી દ્વારા નક્કી કરેલ છે. આમ સાબરમતી નદી એક ખાસ મોટી નદી ગણાવી શકાય. મહેસાણા જિલ્લાના ધરોઈ ગામ પાસે સાબરમતી નદી પર બંધ બાંધી મોટા જળાશયનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે, જે ધરોઈ બંધ - જળાશયના નામે જ ઓળખાય છે.

ધરોઈ જળાશય પર મુખ્ય બંધ તરફથી જઈએ તો ખાસ પક્ષીઓ જોવા મળતાં નથી, પરંતુ જે વર્ષે પાણી ઓછું હોય તે વર્ષે ત્યાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં સ્થાનિક રહેવાસી તથા યાયાવર પક્ષીઓ જોવા મળે છે. ઘણી વખત ઊંડા પાણીમાં જોવા મળતાં પેજ (Pelican) તથા મોટા કાજિયા (Great Cormorant) અહીં મોટી સંખ્યામાં જોઈ શકાય છે.

ધરોઈ બંધના સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિસ્તારમાં સહેલાઈથી પહોંચી શકાતું હતું. મહેસાણા જિલ્લા તરફનો વિસ્તાર ડુંગરાળ હોવાથી, અમને રસ્તાઓની પૂરી

જાણકારી નહીં હોવાથી તેમજ અમારી પાસે સમય ઓછો હોવાથી મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલ ધરોઈ જળાશયના વિસ્તાર તરફ અમે ફર્યા ન હતા.

મહેસાણા જિલ્લાની નાની નદીઓમાં રૂપેણ, ખારી અને પુષ્પાવતી ગણાવી શકાય. પરંતુ આ નદીઓ પર કોઈ બંધ બાંધવામાં આવ્યા નથી.

મહેસાણા જિલ્લામાં અન્ય માનવસર્જિત જળાશયોની વાત કરું તો, ખેરાળુ પાસે ગાયકવાડ સરકાર દ્વારા નિર્મિત ચીમનાબાઈ સરોવર ગણાવી શકાય. પરંતુ ઘણા વર્ષો સુધી અમને તેમાં પાણી જોવા મળ્યું ન હતું. વડનગરના શર્મિષ્ઠા તળાવની ગણના પણ સારા જળાશયમાં કરી શકાય.

આ ઉપરાંત કડી તાલુકાના ચંદ્રાસણ ગામનું તળાવ પણ ઘણું સારું છે. અહીંનું વાતાવરણ આહ્લાદક છે. તળાવની ચારે તરફ વડ, આમલી, પીપળ, જાંબુ જેવાં મોટાં વૃક્ષો આવેલા છે. તેમના પર વાંદરા તથા મોર ઘણી મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. વાલમના તળાવમાં પણ યાયાવર પક્ષીઓ ઘણી વખત જોવા મળે છે.

કલોલ પાસે અમદાવાદ મહેસાણા 'રેલવે લાઈન' પાસે આવેલ ઈસંડ ગામનું તળાવ પણ એક સુંદર જળાશય છે. અહીં દેશી બાવળની સંખ્યા ખૂબ જ છે. આ તળાવમાં પણ ઘણી સારી સંખ્યામાં સ્થાનિક રહેવાસી તથા યાયાવર પક્ષીઓ જોવા મળતાં હતાં.

અમે અમદાવાદથી સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિમતનગર, વડાલી થઈ ધરોઈ ડેમ પર જતા હતા. ધરોઈથી મોકેશ્વર ડેમ પર જઈ, પાલનપુરથી દાંતીવાડા જળાશય પર જતા હતા. કેટલીક વખત સીધા મહેસાણાથી પાલનપુર થઈ દાંતીવાડા જળાશય પર જતા હતા. તો કોઈ વખત વિરમગામ, શંખેશ્વર, રાધનપુરથી પાટણ જિલ્લાનો વિસ્તાર ફરીને વળતી મુસાફરીમાં દાંતીવાડા જળાશય પર પહોંચતા હતા.

બનાસકાંઠા જિલ્લામાં નદીઓની દૈષ્ટિએ જોઈએ તો સાબરમતી, સરસ્વતી, ઉમરદસી, બાલારામ, બનાસ, સીપુ, લડબી, રેલ, વ્હો અને ખારી નદીને ગણતરીમાં લઈ શકાય.

બનાસકાંઠા જિલ્લામાં બનાસ નદી પર દાંતીવાડા પાસે બંધ બાંધી જળાશયનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. એ જ પ્રમાણે સીપુ નદી પર દાંતીવાડા અને પાંચાવાડા વચ્ચે બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે, જેથી સીપુ જળાશયનું સર્જન થયું છે. આ ઉપરાંત વડગામ તાલુકાના મોકેશ્વર પાસે

સરસ્વતી નદી પર બંધ બાંધી જળાશયનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે.

મોકેશ્વર ડેમ પર અમે શરૂઆતમાં જતા હતા ત્યારે બે વર્ષ સુધી કંઈ ખાસ પક્ષીઓ અમને જોવા મળ્યાં ન હતાં. પરંતુ છીછરા કાંઠાવાળા વિસ્તારમાં અમે જઈ શક્યા ન હતા.

દાંતીવાડા જળાશય પર પણ ઘણી મોટી સંખ્યામાં વિવિધ રહેવાસી તથા યાયાવર પક્ષીઓ જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં પહેલી વખત અમને રાજહંસ, દાંતીવાડા જળાશય પર જોવા મળ્યા હતા. દાંતીવાડા જળાશયના કાંઠે આવેલ માળીવાસ ગામમાં લોકો સાથે વાતચીત કરતાં અમને જાણવા મળ્યું હતું કે ધોળા કૂકડા જેવાં પક્ષીઓ ઘઉં તથા ચણાનાં ખેતરો એક રાતમાં સાફ કરી નાંખે છે. તેથી આ 'સફેદ કૂકડા' જોવાની અમારી ઈચ્છા પ્રબળ બની અને અમે ત્યાં રાત રોકાઈ ગયા. બીજા દિવસે સવારથી અમે આ વિસ્તારમાં ભ્રમણ શરૂ કર્યું. અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે અમને અહીં રાજહંસ (Barheaded Goose) જોવા મળ્યા અને તે પણ એક-બે જેવી નાની સંખ્યામાં નહીં પણ ત્રણસો કરતાં પણ વધારે સંખ્યામાં!

આ સમયે હું અમદાવાદના 'વિક્રમ સારાભાઈ કોમ્યુનીટી સાયન્સ સેન્ટર'માં બાયોલોજી વિભાગમાં તથા 'સ્પેસ એજ્યુકેશન સેલ'માં માનદ્ સેવા આપતો હતો. ત્યાં ડૉ. ડીસોઝાને તથા કૌશિક કિશ્ચિયનને વાત કરતાં અમે સેન્ટર તરફથી ટેલિસ્કોપ તથા કેમેરા લઈ આ પક્ષીઓની ફોટોગ્રાફી કરવા દાંતીવાડા જળાશય પર ગયા હતા. તેનો 'રિપોર્ટ' ત્યાર બાદ 'કોમ્યુનીટી સાયન્સ સેન્ટર' દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. દાંતીવાડાથી અમે ડીસા, દિયોદર, ભાભર, સોનેથ, મોવાડા તથા સૂઈગામ જતા હતા.

સોનેથમાં ગામની દક્ષિણ દિશામાં મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે. બાજુમાં સાતમી સદીનું એક જૂનું મહાદેવનું મંદિર છે. ત્યાંથી કોટડા સંદેરનો ઉત્તરનો ભાગ નજીકમાં જ છે. આ વિસ્તારમાં હહુ જ મોટી સંખ્યામાં

યાયાવર તથા સ્થાનિક રહેવાસી પંખીઓ જોવા મળે છે. ઘણી વખત અહીં મોટાં હંજ તથા નાના હંજના બચ્ચાં પણ ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે.

સૂઈગામના તળાવમાં પણ મોટી સંખ્યામાં સ્થાનિક રહેવાસી તથા યાયાવર પક્ષીઓ જોવા મળે છે. સૂઈગામથી અમે કચ્છના મોટા રણમાં આવેલ નડા બેટ પર જતા હતા. અહીં નડેશ્વરી માતાનું મંદિર આવેલું છે. રહેવા તથા જમવાની અહીં સંગવડ મળી રહે છે. ત્યાંથી બાજુમાં આવેલ જગમલ બેટ પર અમે જતા હતા. આ બેટ પર એક આડબંધ બાંધવામાં આવેલ છે, જેથી સારા જળાશયનું નિર્માણ થયું છે. આ જળાશયમાં હંજ તથા હંજનાં બચ્ચાં સારી એવી સંખ્યામાં જોવા મળે છે તેવી માહિતી મળતાં અમે ત્યાં ખાસ કાર્યક્રમ ગોઠવીને ગયા હતા. આ જળાશયમાં અમને ૨૦ જાન્યુઆરી ૧૯૮૬ના રોજ નવ જેટલી સફેદ સુરખાબ (Common Shelduck) જોવા મળી હતી, જે અગાઉ હું 'વિહંગ' (ઓક્ટો-ડિસે.'૦૭)માં જણાવી ગયો છું.

આમ કચ્છના મોટા રણનો બનાસકાંઠા જિલ્લાની હદને અડીને આવેલો વિસ્તાર પક્ષીઓની દૃષ્ટિએ ઘણો અગત્યનો ગણાવી શકાય. અહીં મહાકાગ (Raven), રણચંડૂલ (Hoppoe Lark) જેવાં પક્ષીઓ પણ સારી સંખ્યામાં જોવા મળે છે.

આ સિવાય દાંતીવાડા અને સીપુ ડેમની વચ્ચેના વિસ્તારમાં આબુ પર્વત તરફ ગાંડા બાવળના ગાઢ જંગલની વચ્ચે એક જળાશય આવેલું છે, જે હડમતિયાના નામે ઓળખાય છે. અહીં બિહારી માછીમારોની હાજરી અવશ્ય જોવા મળે છે, જેઓ માછલી પકડવાનો 'કોન્ટ્રેક્ટ' રાખે છે. આ જળાશયમાં પણ સારી એવી સંખ્યામાં સ્થાનિક રહેવાસી તથા યાયાવર પક્ષીઓ જોવા મળે છે.

આમ, પક્ષીઓની વિવિધતાની દૃષ્ટિએ બનાસ-કાંઠા તથા મહેસાણા જિલ્લાઓ ઉત્તર ગુજરાતમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે એમ કહી શકાય.

૨૪, ન્યુ નંદનવન સોસાયટી, ઈસરો પાછળ, અમદાવાદ-૧૫

□

ગળસરોવર પક્ષી અભયારણમાં

પક્ષીઓનાં સ્થાનિક નામો : એક અભ્યાસ

પક્ષીઓને ઓળખવાની ભાતભાતની પ્રથાઓ પ્રચલિત છે. દરેક પક્ષીને પોતાનો એક આગવો રંગ, આકાર અને કદ હોય છે, જે તેનાં શારીરિક લક્ષણો તરીકે

ઓળખાય છે. આ લક્ષણો પરથી જ દરેક પક્ષીની એક આગવી ઓળખ ઊભી થઈ શકે છે. શારીરિક લક્ષણો ઉપરાંત દરેક પક્ષી, તેના અવાજ, બેસવાની રીતભાત,

ઊંડાનું પદ્ધતિ, હલનચલન ક્રિયાઓ, ઈંડાંનો રંગ, ઈંડાંનું કદ, માળાનો પ્રકાર તેમજ બચ્ચાંનાં લક્ષણો પરથી પણ ઓળખાય છે. તદુપરાંત પક્ષીવિદો પક્ષીને તેની એક આગવી નામકરણ પદ્ધતિથી પણ ઓળખે છે, જેમાં પક્ષીઓનો સમૂહ (group), કુળ (family), અંગ્રેજી નામ (common English name), વૈજ્ઞાનિક નામ (scientific name) અને પ્રાદેશિક/પ્રાંતીય નામ (regional name) જેવાં વિવિધ પાસાંઓનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ એક જ પક્ષી રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારોમાં અલગ અલગ સ્થાનિક નામો ધરાવે છે. ગુજરાત રાજ્યના વિવિધ વિસ્તારોમાં પક્ષીનિરીક્ષણનો છેલ્લાં ૧૨ વર્ષનો મારો શોખ તેમજ અનુભવનો નિયોડ એ સૂચવે છે કે ગુજરાતના શહેરીજનો કરતાં ગામડાંમાં કે જંગલોમાં કુદરતનાં સાન્નિધ્યમાં વસતાં લોકો મોટા ભાગનાં પક્ષીઓને સ્થાનિક નામોથી જ ઓળખે છે. તેઓ પક્ષીઓનાં અંગ્રેજી કે ગુજરાતી નામોથી નહિવત્ કે ઓછા વાકેફ હોય છે. આવાં સ્થાનિક નામો વૈજ્ઞાનિક સમુદાયને તેઓનાં સંશોધનકાર્યમાં ખૂટતી કડીઓ પૂરી પાડે છે.

આ લેખમાં ગુજરાત રાજ્યના સૌથી મોટા રક્ષિત જળખલાવિત વિસ્તાર - નળસરોવર પક્ષી અભયારણ્ય (અંદાજિત વિસ્તાર - આશરે ૧૨૦ ચો. કિમી.)ના રહેવાસી તેમજ મુલાકાતી પક્ષીઓનાં સ્થાનિક નામો અંગે હાથ ધરેલા એક અભ્યાસ વિશેની માહિતી આપેલી છે. શિયાળા દરમ્યાન ૧ થી ૧.૫ લાખ જેટલાં દેશ-દેશાવરનાં વિવિધ યાયાવર પક્ષીઓ નળસરોવરની મુલાકાત લે છે. ચોમાસા દરમ્યાન સમગ્ર વિસ્તાર ૬ થી ૮ ફૂટ પાણીની સપાટીમાં ગરકાવ હોય છે. નળ સરોવરમાં લગભગ ૨૫૦ થી ૩૦૦ જેટલા નાનાં મોટા બેટ આવેલા છે, જેનો ઉપયોગ પઢાર જાતિનાં લોકો અસ્થાયી વસવાટ તેમજ માછીમારી માટે કરે છે. નળસરોવરમાં બામણી અને ભોગાવો એમ બે મુખ્ય નદીઓનો પ્રવાહ ઠલવાય છે, જેનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે સિંચાઈ-ખેતીમાં થાય છે. સમગ્ર વિસ્તારની ફરતે મુખ્ય ગામોમાં ધરજી, શિયાળ, મેણી, વેકરિયા, કાયલા, શાહપુર, નાની તથા મોટી કઠેચી, ભગવાનપુર, રાણાગઢ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અન્ય જાતિઓ ઉપરાંત આ ગામોમાં લગભગ ૭૦ થી ૮૦ હજાર જેટલા પઢાર લોકો વસવાટ કરે છે. ઉનાળા તેમજ ચોમાસા દરમ્યાન મોટા ભાગના પઢારો મુખ્યત્વે ખેતી પર નિર્ભર રહે છે; જ્યારે અમુક પઢારો શિયાળા

દરમ્યાન પાક-ધાન ઉપરાંત શિયાળુ અને સ્થાનિક પક્ષીઓનો પણ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે. નળસરોવર પક્ષી અભયારણ્ય ખાતે છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી વસતી પઢાર કોમ તેમના રોજિંદા વ્યવહારમાં પઢાર ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. ભાષાશાસ્ત્રીઓમાં એમ મનાય છે કે પઢાર ભાષા ગુજરાતી, કચ્છી તેમજ સિંધી એમ ત્રણ ભાષાઓના મિશ્રણથી ઉદ્ભવેલી એક સ્વીકૃત ભાષા છે. નળસરોવર પક્ષી અભયારણ્ય ખાતે નોંધાયેલ તેમજ જોવા મળતાં પક્ષીઓનાં પઢાર ભાષામાં સ્થાનિક નામોની યાદી અત્રે રજૂ કરેલ છે જે તૈયાર કરવામાં સતત ત્રણ વર્ષ (૨૦૦૪ થી ૨૦૦૬) થી અવિરતપણે મહત્વનું યોગદાન આપનાર તેમજ મારા સંશોધનકાર્યમાં સદાય સાથ આપનાર નળ સરાવરના જાણીતા પક્ષીનિરીક્ષક શ્રી કાસમ સમા સિદ્દાણી, તેમના પુત્ર રમઝાન કાસમ સમા, નળ સરોવરની ફરતે આવેલાં પઢાર ગામના સર્વે સરપંચ ભાઈઓ, તેમજ સમગ્ર પઢાર જાતિના લોકોનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. ગુજરાતના પક્ષીવિદોના અથાગ પ્રયાસથી રાજ્યના અન્ય રક્ષિત વિસ્તારોનાં પક્ષીઓનાં સ્થાનિક નામોની પણ એક આવા જ પ્રકારની યાદી પ્રગટ થઈ શકે તેમ છે, જે પક્ષી-સંશોધનમાં એક આગવું પ્રદાન સાબિત થશે.

નળસરોવર પક્ષી અભયારણ્યનાં પક્ષીઓની સ્થાનિક (પઢાર) ભાષામાં નામ :

ગુજરાતી નામ/સમૂહ	સમૂહ/અંગ્રેજી નામ	સ્થાનિક નામ
Grebes		
મોટી ચોટીલી ડૂબકી	Great Crested Grebe	ટામ
શિયાળુ નાની ડૂબકી	Black-necked Grebe	એડૂલાં
શિયાળુ મોટી ડૂબકી	Red-necked Grebe	એડૂલું
નાની ડૂબકી	Little Grebe	ટોયલાં
Pelicans		
ગુલાબી પેણ	Great White Pelican	વડો પેણ
Cormorants/Shags		
મોટો કાજિયો	Great Cormorant	મોટો જળકાગડો

Shorebirds and other waders			ગુજરાતી	સમૂહ/અંગ્રેજી	સ્થાનિક
બાટણ, ઢોંગીલીઓ	Plovers	છુપલા	નામ	નામ	નામ
તુતવારી	Sandpipers	ખોયદા	ગયણો	Northern Shoveller	ગઈણો
ગારખોદ	Snipes	સંતામણા	લુહાર	Gadwall	બુઆર બુઆરી
		ખોદિયા	સિંગપર	Northern Pintail	પરાસ
	Whimbrels		પિયાસણ	Eurasian Wigeon	ફરાઓ
નાની ખલિલી	Whimbrel	નાનો ઢેબડો	નાની મુરઘાબી	Common Teal	શેખલો કે જેખલો
ખલિલી	Eurasian Curlew	વડો ઢેબડો	ચેતવા	Garganey	કરડીઓ
મોટો ગરેરો	Black-tailed Godwit	હેબડો	રાખોડી કારચિયા	Common Pochard	તારંડીઓ
ટીલિયો	Ruff	ખોયડ	લાલચાંચ કારચિયા	Red-crested Pochard	રાતો બારી
ગજપાંઉ	Black-winged Stilt	લામગુડી			
ઊલટીચાંચ	Pied Avocet	રતરાંગડી	ધોળીઆંખ કારચિયા	Ferruginous Pochard	તામણી
મોટો ચકવો	Great Stone Plover	વડો ખાર ટિટોડો	ચોટીલી કારચિયા	Tufted Pochard	કાળવેલીઓ
ચકવો	Stone-Curlew	ખાર ટિટોડો	આ નામોનો ડો. સલીમ અલી અને ડિલન રિપ્લીની		
	Glaredids		'હેન્ડબૂક ઓફ ધ બર્ડ્સ, ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ પાકિસ્તાન'માં પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.		
રણગોધલો	Courasers	ખા-ટિટોડો			(સંકલન : નંદિતા મુનિ)
	Pratincoles				□
નાનું તેજપર	Small Pratincole	તરારી			
	Larids				
ધોમડા	Gulls	ટાગા			
વાબગલી	Terns	ઢોરપંઈયા			
	Skimmers				
જળહળ	Indian Skimmer	ચિનાવરી			
	Other Birds				
ધુવડ	Owls	ધુડ			
કલકલિયા	Kingfishers	હુબાકિયો			
તારોડિયાં	Swallows	શ્યામલ			
ધાનચીડી	Pipits	બડુડા			
પીળકિયા	Wagtails	ખાબરા			

હિરેન સોની

અધ્યાપક (પ્રાણીવિજ્ઞાન)

અશોક એન્ડ રીટા પટેલ બાયોટેકનોલોજી સંસ્થા (ARIBAS)

ન્યુ વલ્લભ વિદ્યાનગર ૩૮૮૧૨૧

શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય 'વનેચર'ના પુસ્તક 'વનવગડાના વાસી'માં નળકાંઠામાં પક્ષીઓના તે સમયે પ્રચલિત સ્થાનિક નામોની એક યાદી આ પ્રમાણે આપેલી છે :

'વિહંગ'માં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક 'વિહંગ', છેલ્લાં દસેક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ખૂબ જ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતાં પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પરંપરા અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાર્યાન્વિત વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

'વિહંગ'માં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે :

આખું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આખું પાનું	(B.W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૭,૫૦૦/-

બાળપણથી વૃક્ષો મારાં સુખદુઃખના સાથી રહ્યા છે. પાંચેક વર્ષમાં નોકરી છોડીને બેસી ગઈ ત્યારે મિત્રો, વડીલોએ પૂછ્યું “શું કરીશ?” મેં કહ્યું. “વૃક્ષો વાવીશ.” મારો આ જવાબ સહુને બિલકુલ ઉડાઉ લાગ્યો હતો. લાગે જ ને! મને ખુદને મારાં આ જવાબ માટે નવાઈ લાગી’તી. હું શિક્ષિકા, ભણવા ભણાવવા સિવાય બીજું કામ વિચારવું તે સમયે મારા વશની વાત નહોતી. તોય જવાબ ઉડિથી હતો. ઉડાઉ નહોતો. વિચારબીજ કદાચ આમ પડ્યાં હશે. પ્રાથમિક શાળામાં ભણતાં ત્યારે પેન ઘડવા માટે બ્લેડ જેની પાસે હોય તે ન આપે. અમારા રખડપટ્ટીના વિસ્તારમાં સાગનું એક જ ઝાડ. કોઈએ સંશોધન કરી કાઢ્યું કે, “સાગના પાનથી પેન ઘડાય.” પછી તો એ ઝાડ પર અમારો ધસારો તીવ્ર બરાબર. એક દિવસે ઝાડના માલિકે અમારા ટોળાંને બરોબર બીવડાવ્યું. એ વખતે લાગ્યું’તું કે આ એક જ ઝાડ શું કામ? આવાં સામટા હોત તો આ ડોસાથી બીવું ન પડત.

ત્રીસેક ઘરને પહોંચી વળે તેટલી કેરીથી ફળતો અમારો ‘વાંઝિયો’ આંબો કપાઈ ગયો. પછી અમે કેરીની બહુ અછત વેઠી. કેરી ખાવાની તીવ્ર ઝંખના થાય અને બીજા મારા ગોઠિયાઓને કેરી ખાતા જોઈ ત્યારે થતું કે, “મારું ચાલે તો ઠેર ઠેર આંબા ઊગાડી દઉ.” મારું ચાલ્યું ત્યારે ખરે જ મેં તેમ ક્યું. સાગ, આંબા ઉપરાંત એટલી બધી જાતનાં વૃક્ષો છે કે હવે એ બધાં મને કહે છે, અમે હવે પહોળાં નથી થઈ

શકતાં. ઉંચે જ વધવાની મોકળાશ રાખી તે?

આમ તો મારી બધાં જ ઝાડ સાથે દોસ્તી, પણ ખેતરના એકાંતવાળા શેઢે ઉગેલ બાવળ મારો વિશેષ દોસ્ત થઈ ગયેલ. કુટુંબમાં પહેલું સંતાન હોવાને નાતે આપણા માથે કામનો પાર નહીં ને બંદા સાવ રખડું. વારે વારે વઢ પડે ને મારે ય પડે. કોઈક ક્ષણે એવું નક્કી થઈ ગયેલું કે માણસો દેખતા રડવું નહિં. તેથી વઢ કે માર પડે ત્યારે દુઃખણા રડવાના પેલા બાવળ પાસે જઈ. કોઈ વાર એવું બને કે દિવસો કે મહિનાઓ પછી એ બાવળને મળવાનું થાય. તેમાં શું? ઘટના તાજી કરીને મન ભરીને રડી લેવાનું. બોલો, વૃક્ષ મારા પર આમ છવાયેલું હોય તો હું છાંચડો ન વાવું તો શું કરું?

વૃક્ષો વાવવાનું શરૂ થયું. તેમાં પહેલું કામ એ ક્યું કે મારા ગામ બોરખડીનું અમારું ૬૦ ઘરોનું ફળિયું ફળઝાડ અને ઈમારતી લાકડાં માટે મહદ્ અંશે સ્વાવલંબી બને. મોટા-ભાગનાં લોકોએ આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. ફળઝાડમાં અમે સહુએ ઉછેર્યા આંબા, લીબું, જમરૂખ, પપૈયા અને સરગવો. તો ઈમારતી લાકડાં માટે ઉછેર્યા વાંસ અને સાગ. પહેલા વર્ષે જરૂરી રોપા મેળવવા જે તકલીફ પડી તેણે મને જાતે નર્સરી બનાવવાની પ્રેરણા આપી. નર્સરી બનાવતા આવડી તે ઉપલબ્ધિ ખરી. પરંતુ, ક્યા ઝાડને ક્યારે ફૂલ બેઠાં? બી ક્યારે પાકાં થશે? તે અંગેની રઝળપાટમાં મારા માટે અજાણ્યાં વૃક્ષો મારા નવા મિત્રો થયા. તેમણે જ સુઝાડ્યું,

નોંધપોથી

પક્ષીનિરીક્ષણના સાધનોમાં ‘ફિલ ગાઈડ’ અને દૂરબીન જેટલું જ મહત્વ નોંધપોથીનું પણ ગણી શકાય. પક્ષીનિરીક્ષણનાં ભ્રમણોમાં એને સાથે લઈ જવાનું ન ભૂલતાં!

નોંધપોથીમાં ટાંચણ માટે પેન્સિલ કે બોલપોઈન્ટ પેનનો ઉપયોગ કરવો સારો; જેથી કદાચ એ ભીની થાય તો પણ લખાણ બગડે નહીં. એકથી વધુ પેન્સિલ સાથે રાખવી એ પણ સારી ટેવ છે, કારણ કે પક્ષીઓને નિહાળવામાં પેન્સિલ ખોવાઈ જાય, એ એક સર્વસામાન્ય અનુભવ છે.

તમારી નોંધપોથીમાં તારીખ, સમય, સ્થળ, ઋતુ અને વાતાવરણનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. પક્ષીઓની જે પ્રજાતિઓ જોવા મળી હોય તેની યાદી ઉપરાંત, ઓળખી શકાય તેવાં પક્ષીઓ વિશે સ્થળ પર કરેલ નોંધ અને તે પક્ષીનો ‘સ્કેચ’, જેવી અગત્યની માહિતી તેમાં સચવાય છે. આ સિવાય પક્ષીઓના દેખાવ, વર્તણુક અને લાક્ષણિકતાઓ વિશે પણ તેમાં નોંધ ટપકાવી શકાય. જે તે સ્થળના વનસ્પતિજગત અને પ્રાણીજગત વિશે પણ તેમાં નોંધ સામેલ કરી શકાય.

વૈજ્ઞાનિક માહિતીની દૃષ્ટિએ અગત્યની આ નાનકડી નોંધપોથીઓ નિર્સર્ગમાં તમે વિતાવેલ સુખી ઘડીઓનું કાયમી સંભારણું પણ બની રહે છે.

(સ્ત્રોત : The Birder's Catalogue : The Sourcebook for Birding Paraphernalia!, લેખક : શીલા બગ, પ્રકાશક : સાર્થમન એન્ડ શુસ્ટર)

“ખોવાયેલાં ઝાડ જે તે જગ્યાએ ફરી લઈ જા.” વૃક્ષો સાથે નિસ્ખત ધરાવનાર કેટલા બધા મિત્રોનો એમાં સાથ છે. અમૂલ્ય રત્નોની જેમ પડીકામાં સાચવેલાં બી આંખ સામે ખૂલે ત્યારે લાવનાર અને લેનાર બેઉ મ્હોરી ઊઠીએ. આ વર્ષે મુંબઈથી વાયવરણાંના બી આવ્યાં. મુંબઈના અતિ વ્યસ્ત સી.એ. શ્રી રશ્મિનભાઈને વાયવરણાંનાં વૃક્ષે આકર્ષ્યા હશે. એમણે ફૂલો તો માણ્યા જ પણ બી મેળવવાની ય તસ્દી લીધી અને મને મોકલ્યાં. મુંબઈમાં વાયવરણો હોય તે જ કેટલી સારી ઘટના! વૃક્ષોના પાકા દોસ્ત એવા ઉકાઈના હરિભાઈ પ્રધાન બીજ મોકલનારા નવા મિત્ર મળ્યા.

કાળઝાળ ગરમીમાં વેરાન વિસ્તારમાં રખડતા વિચાર આવ્યો કે “ આ ધરતી પર બી ખેરવનારાં વૃક્ષો ન હોય તો અહીં વૃક્ષો પાછાં થાય એવી શક્યતા ઘણી ઓછી કહેવાય. મારાં વૃક્ષમિત્રો મને ઢગલો બીજ આપી શકે તેમ છે તો મારે આવા વિસ્તારમાં વેરવા જોઈએ. વિચારનો અમલ કરતા વાર કેટલી? બોરખડીની અમારી રખડું ટોળી તગારાં કોથળા લઈને બીજ વીણવા નીકળી પડે. (આ વર્ષે

બીજી સુખદ ઘટના બની. નોકરી છોડીને રખડતી થયેલી દીકરી પર અત્યંત નારાજ મારા બાપુજી કોથળો ભરીને અર્જુન સાદડનાં બીજ વીણી લાવ્યાં.) પહેલા - બીજાં વર્ષે ટોકરવા વિદ્યાલયની બધી છાત્રાઓ ડુંગરો પર બી ઠાણવા આવી'તી. કિલોબંધ બીજ વેચ્યાં હોય એટલે સુંદર દ્રશ્ય જોવા આંખો કેવી અધીરી હોય! ધરતી અંકુરિત થઈ ત્યારે અમે જોવા ગયાં તો ગણ્યાગાંઠ્યા વૃક્ષોપાએ અમારું અભિવાદન કર્યું. હરખ અને હતાશા બેઉ લઈને ડુંગરો ઉતર્યાં. આ વાત અમદાવાદના ભરતભાઈ પાઠકને કહેતી હતી ત્યારે એમણે કવિ શ્રી મકરંદભાઈનું ગીત સંભળાવ્યું:

“વાવ્યા મેં બીજ અહીં છુટે હાથે

હવે વાદળ જાણે ને જાણે વસુંધરા.”

ટાંકણે જ ટકોરો પડ્યો. આપણે આપણું કામ કરી લીધું પછી ગણવા શું બેસવું? ને વસુંધરા તો બધું જાણે જ છે.

“તુઝે સબ હે પતા, હૈ ના માં..!”

મુ.પો. બોરખડી, તા. વ્યારા, જિ. તાપી ૩૯૪૬૯૧

વૃક્ષોનાં બીજના એકત્રીકરણ દ્વારા સંવર્ધન અને સંરક્ષણ

ડૉ. ઈસ્માઈલ શુજ

ગુજરાતમાં આપણાં દેશી અને આયાતી વૃક્ષોની લગભગ ૪૧૦-જેટલી જાતો જોવામાં આવે છે. આ વૃક્ષો પૈકીનાં અર્ધા ભાગનાં આયાતી વૃક્ષો છે. ઝડપથી શહેરીકરણ થવાથી દિવસે દહાડે વૃક્ષો લુપ્ત થતાં જાય છે. ખાસ કરીને દેશી વૃક્ષોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. દેશી વૃક્ષોને ખરેખર ઓળખનાર વ્યક્તિઓ પણ ખૂબ જ ઓછી છે. દેશી વૃક્ષો આપણને કુદરત તરફથી મળેલ અમૂલ્ય વારસો છે. તેનું સંરક્ષણ અને વૃદ્ધિ કરવા માટે બીજ એકત્રિત કરી રોપાઓ તૈયાર કરવા જરૂરી છે. આવા વૃક્ષોનાં ગુજરાતી નામ અને વૈજ્ઞાનિક નામની ટૂંકમાં વિગત જોઈએ.

નામ	વૈજ્ઞાનિક નામ
ઊંભ	<i>Milium tomentosum</i>
રુખડો	<i>Adansonia digitata</i>
શીમળો (દેશી)	<i>Bombax ceiba</i>
કોદારો	<i>Firmiana colorata</i>
મુચકુદ્દ	<i>Pterospermum acerifolium</i>
જંગલી બદામ	<i>Sterculia foetida</i>
કડાયો	<i>Sterculia urens</i>
સારડોલ	<i>Sterculia villosa</i>

બીલી	<i>Aegle marmelos</i>
કોઠા	<i>Limonia acidissima</i>
સાલેડી	<i>Boswellia serrata</i>
ગુગળ	<i>Commiphora wightii</i>
કાકડ	<i>Garuga pinnata</i>
લીમડો	<i>Azadirachta indica</i>
રોણિયો	<i>Soymida febrifuga</i>
ચારોળી	<i>Buchanania lanzan</i>
આંબો	<i>Mangifera indica</i>
અંબેડો	<i>Spondias pinnata</i>
સીસમ	<i>Dalbergia latifolia</i>
જંગલી ખાખરો	<i>Erythrina suberosa</i>
તણછ	<i>Ougeinia oojainensis</i>
બીયો	<i>Pterocarpus marsupium</i>
ખાટી ચામોલ	<i>Ptilostigma foveolata</i>
અંજન	<i>Hardwickia binnata</i>
અશોક	<i>Saraca indica</i>
રતનગૂંજ	<i>Adenantha pavonia</i>
હરડે	<i>Terminalia chebula</i>
અર્જુન સાદડ	<i>Terminalia arjuna</i>

શિવલીંગી	<i>Couroupita guianensis</i>
મીઠળ	<i>Gardenia spinosa</i>
માલણ	<i>Gardenia resinifera</i>
હળદરવો	<i>Adina cordifolia</i>
નેવરી	<i>Ixora arborea</i>
મહુડો	<i>Madhuca indica</i>
રાયણ	<i>Manikara hexandra</i>
ટીમરુ	<i>Diospyros melanoxylon</i>
મરખો	<i>Schrebera swietenoides</i>
ઈંદ્રજવ	<i>Holarrhena antidysenteria</i>
ટેટુ	<i>Oroxylum indicum</i>
રગત રોહિડો	<i>Tecomella undulata</i>
ચંદન	<i>Santalum album</i>
કપીલો	<i>Mallotus philippensis</i>
સરેડો	<i>Streblus asper</i>
દીવ તાડ	<i>Hyphaene indica</i>
વાયવરણો	<i>Crateva nurvala</i>

ઉપરોક્ત દેશી વૃક્ષોની યાદીમાં સંખ્યા જેમની ઓછી હોય અને ઓછી થતી જતી હોય તેવાં વૃક્ષો લીધેલ છે. આ પૈકીનાં અમુક વૃક્ષોનાં બીજ ફક્ત જંગલમાંથી જ મળે. 'વિહંગ'ના વ્યાપના કારણે બીજ એકત્ર કરવા

અશક્ય નથી. લોકોમાં પ્રચલિત ન હોય તેવાં વૃક્ષોનાં બીજ જે તે વિસ્તારમાં વનસ્પતિના જાણકાર સાથે સંપર્ક કરી એકત્ર કરી શકાય. બીજ એકત્ર કરવાની બે રીતો છે. (૧) ઝાડ પરથી બીજ એકત્ર કરવા અને (૨) ઝાડ પરથી ખરેલ બીજ એકત્ર કરવા. બીજની ગુણવત્તા અગત્યની છે, કારણકે વનસ્પતિ સૃષ્ટિમાં વૃક્ષોનું આયુષ્ય સૌથી વધારે છે. આ ઉપરાંત બીજ એકત્ર કરવા માટે કઈ કાળજી લેવી?, બીજનો સંગ્રહ કઈ રીતે કરવો?, તેની વિગત ટૂંકમાં મુદ્દાસર જોઈશું.

સંગ્રહિત બીજને ઓળખ પરથી (Identification label) આપવી જરૂરી છે. આ 'લેબલ'ની વિગત અત્રે આપેલ છે.

(૧) વૃક્ષનું નામ અને જાત (૨) સ્થળ (૩) બીજ એકત્ર કરેલ વૃક્ષોની સંખ્યા (૪) બીજ એકત્ર કર્યા તારીખ (૫) બીજ એકત્ર કરનારનું નામ

બીજ એકત્ર કરવા માટેની કાળજી :

૧) બીજનું કવચ સખત થાય, ફળ પાકે અથવા શીંગો ફાટે ત્યારે બીજ એકત્ર કરવું : ઘણી વખત બજારમાં મળતાં ફળને અકુદરતી રીતે પકવેલ હોય તો તેનું બીજ કામ આવતું નથી. ક્યા ઝાડ પરથી લેવામાં આવેલ છે? તેની માહિતીના અભાવે ઝાડની ગુણવત્તા જાણી શકાતી નથી.

A photographic field guide to the BIRDS OF GUJARAT

Available at

Ankur Hobby Centre, Abhinath complex,
Nr. Sardar Patel Stadium, Naranpura,
Ahmedabad-380 014 Ph: 66621313

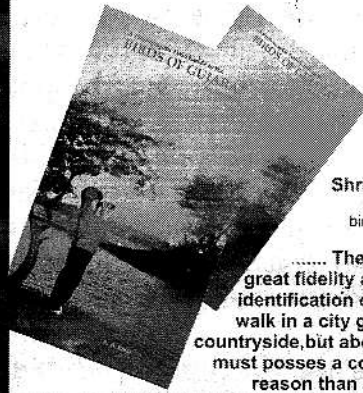
Kitab Kendra, Sahitya Seva Sadan,
Gujarat Collage Cross Roads,
Ahmedabad-380 006 Ph: 26422136

Dr. R. B. Balar

10/A, Sweet Home Society, Shreyas Tekra,
Ambawadi Vistar P. O., Ahmedabad-380 015
Ph: 26610533 M:9427703589

Pappillon Multimedia

310, Milestone Building, Nr. Drive-in Cinema
Thaltej- road, Ahmedabad. Tel 079 27433806

Shri Lavkumar Khachar
an eminent naturalist and
bird watcher of Gujarat says

..... The photographs are of great fidelity and certainly help in identification of birds seen on any walk in a city garden or across the countryside, but above all, we Gujaratis must possess a copy of it for no other reason than as a reminder of the great joys right at our doorsteps if only we know when to stop and where to look.....

Shri Lalsinh Raol,
an eminent Gujarati writer and author of four books on birds of Gujarat says

The husband and wife team has made bird watching as an obsession spending more and more of their spare time visiting different areas of India. This book is the result of two decades looking at birds through their camera's lens.....

Advt.

૨) બીજ અથવા ફળ કીટક દ્વારા નુકશાન ન થયેલ હોવું જોઈએ : કીટકના નુકસાનથી ઘણી વખત ફળ પાકી જતાં હોય છે આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં લેવી.

૩) બીજ / ફળ પરિપકવતાની બાબત ધ્યાનમાં રાખવી : સામાન્ય રીતે વહેલાં પાકતાં બીજ (અન્ય વૃક્ષોની સરખામણી)ની ગુણવત્તા સારી હોતી નથી. જ્યારે વૃક્ષ પર ફળ પાકવાની પ્રક્રિયા ટોચ પર હોય ત્યારે જ બીજ સારું મળે.

૪) વૃક્ષની નીચે કપડું અથવા તાડપત્રી પાથરી બીજ એકત્રિત કરવું.

૫) બીજનો જથ્થો સાફસૂફ થઈ શકે અથવા સાચવી શકાય તેટલો જ એકત્ર કરવો.

બીજ એકત્રિત કર્યા પછીની કાળજી :

૧) બીજ સિવાયના વૃક્ષોના ભાગોને દૂર કરવા : આમ કરવાથી જથ્થો ઘટાડી શકાય. આથી વધારે બીજનો સંગ્રહ થાય.

૨) બીજ સાફ કરી ભેજ હોય તો છાંયડામાં સુકવણી કરવી : સૂર્ય તાપમાં બીજ સુકવવાથી સ્ફરણ શક્તિ ઘટી જાય છે. બીજ ધીમે ધીમે સુકાવું જોઈએ. બીજમાં વધારાનો ભેજ દૂર કરવો ખૂબ જ જરૂરી છે. વધારાના ભેજથી બીજમાં કીટક તથા ફૂગથી નુકશાન થાય.

૩) બીજને સુકવતી વખતે બીજની સાથે 'લેબલ' રાખવું.

૪) બીજનું 'ગ્રેડીંગ' કરવું : બીજના ગ્રેડીંગમાં

કીટકથી નુકશાન થયેલ તથા અપરિપકવ બીજને દૂર કરવા. પરિપકવ, તંદુરસ્ત, ભરાવદાર બીજને અલગ કરવા. આનાથી બીજનો જથ્થો પણ ઓછો થશે.

બીજનો સંગ્રહ :

૧) બીજનો સંગ્રહ કરતી વખતે તેમાં ૬ થી ૮ ટકાથી વધારે ભેજ હોવો ન જોઈએ : વધારે ભેજથી બીજને કીટક તેમજ ફૂગથી નુકસાન થાય. બીજમાં અંદાજિત ભેજનું પ્રમાણ જાણવા માટે, સામાન્ય રીતે બીજને ફેરવતાં તેના અવાજ ઉપરથી આવી શકે.

૨) બીજનો કપડા, પ્લાસ્ટિક કે 'બ્રાઉન પેપર બેગ'માં સંગ્રહ કરવો : આ માટે બેગ નવી જ વાપરવી. બીજની અંદર તેમજ બેગની ઉપર લેબલ રાખવું જરૂરી છે. બીજનો થોડો જથ્થો હોય તો રેફ્રિજરેટરમાં લાંબો સમય જાળવી શકાય.

વૃક્ષોનાં એકત્રિત કરેલ બીજને ફોરેસ્ટ કે અન્ય નર્સરીમાં આપી તેનાં રોપાં થાય તે જરૂરી છે. ખાનગી નર્સરીમાં પણ જૂજ પ્રમાણમાં જોવામાં આવતાં વૃક્ષોનાં રોપાં મળવા મુશ્કેલ હોય છે. આથી ખાનગી નર્સરી પણ આ રોપાંનો ઉછેર કરે તો સહેલાઈથી વૃક્ષ ઉછેરનારને મળી શકે. આ વૃક્ષોનો વ્યાપ વધવાથી નવી પેઢી અને સમાજમાં તે વિષે જાગૃતિ આવશે અને પરિચય થશે.

સહસંશોધન નિયામક, જુનાગઢ કૃષિ યુનિ., જુનાગઢ ૩૬૨૦૦૧

બીજાંદુરલામાં પક્ષીઓનો કાળો

- તે આપણો ?

ડૉ. કેતન ટાટુ

વૃક્ષોનાં કે અન્ય વનસ્પતિનાં બીજનું સફળતાપૂર્વક અંકુરણ થાય તે માટે ઘણી વખત એ જરૂરી હોય છે કે બીજને તેના માતૃવૃક્ષ (કે જનકવૃક્ષ)થી દૂર પ્રસ્થાપિત થવા અનુકૂળ તક મળે. બીજ, તેના માતૃવૃક્ષથી છૂટાં પડી પૂર્વનિયોજિત ના હોય તેવી દિશામાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં દૂર સુધી વિખરાય તેને 'સીડ ડિસ્પર્સલ' કહે છે. ગુજરાતીમાં તેને બીજનું વિકિરણ કે વિકિરણીય સ્થળાંતર કહી શકાય (વળી, કેટલીક વૃક્ષજાતિઓમાં સફળતાપૂર્વક બીજાંકુરણ થવા માટે વિકિરણ દ્વારા સાનુકૂળ જગ્યા મળવી તેટલું જ પૂરતું હોતું નથી. કેમ કે કેટલાંક વૃક્ષ (કે અન્ય વનસ્પતિ)નાં બીજ કઠણ સુરક્ષાકવચથી આવરિત હોય છે. જો આ સુરક્ષાકવચ કોઈક પરિબળ દ્વારા તૂટે નહિ તો બીજનું અંકુરણ થઈ શકતું નથી). બીજનાં વિકિરણીય સ્થળાંતર

('ડિસ્પર્સલ')માં ભાગ ભજવતાં પરિબળોમાં પવન, વહેતું પાણી, ઢોરઢાંખર કે ફલાહારી વન્ય પ્રાણીઓ (દા.ત. ફળભક્ષી ચામાચીડિયાં, રીંછ વગેરે) નો સમાવેશ થાય છે. ચરાણ કરતાં કરતાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતાં ઘેટાંબકરાંનાં શરીર પર ચોટેલાં ગોખરુ ઘણાંએ જોયાં હશે. ઘેટાં બકરાં દ્વારા ગોખરુંનું સ્થળાંતર એ 'ડિસ્પર્સલ' નું જ એક ઉદાહરણ છે. માત્ર ઘેટાંબકરાં કે અન્ય વન્ય પ્રાણીઓ જ નહિ, પક્ષીઓ પણ ફળ / બીજના વિકિરણીય સ્થળાંતરમાં ભાગ ભજવે છે.

ફળાહારી પક્ષીઓ વિવિધ વૃક્ષજાતિનાં બીજનાં સ્થળાંતર અને સફળ અંકુરણમાં ભાગ ભજવતાં હોય છે. કેટલીક જાતિનાં ફળાઉ વૃક્ષો અને કેટલીક જાતિનાં પક્ષીઓ વચ્ચેનો પારસ્પરિક સંબંધ એટલો સઘન હોય છે કે એકની

ગેરહાજરીમાં બીજાનું અસ્તિત્વ પણ જોખમમાં આવી શકે છે. આવા પાસ્પરિક અવલંબનનું પ્રચલિત (અને કંઈક અંશે વિવાદાસ્પદ) ઉદાહરણ મોરિશિયસ ટાપુ પરનાં 'ડોડો' (*Dodo - Raphus cuculatus*) પક્ષીઓ અને 'કેલ્વેરિયા મેજર' (*Sideroxylon grandiflorum*)નું છે. ઘણાં વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ / જીવવિજ્ઞાનીઓ એવું માને છે કે ડોડો પક્ષી (કે જે ૧૬૮૧ના અરસામાં નામશેષ થયું) પોતાના ખોરાક માટે 'કેલ્વેરિયા મેજર'નાં ફળો પર આધાર રાખતું. વળી, આ ફળોનાં ઉપભોગ દરમ્યાન તે આડકતરી રીતે ફળોની અંદર રહેલાં બીજના 'ડિસ્પર્ઝલ'માં મહત્વનો ભાગ ભજવતું. માત્ર 'ડિસ્પર્ઝલ' જ નહિ, પણ 'કેલ્વેરિયા મેજર' ના બીજોના અંકુરણમાં પણ ડોડો પક્ષી અગત્યનો ભાગ ભજવતું તેવું જીવવિજ્ઞાનીઓનો એક વર્ગ માને છે. આનું કારણ એ કે 'કેલ્વેરિયા'નાં બીજ એક સુરક્ષાત્મક કવચમાં જકડાયેલાં રહેતાં ને જ્યાં સુધી આ કવચ તૂટે નહિ ત્યાં સુધી તેનાં બીજનું અંકુરણ અશક્ય રહેતું. ડોડો પક્ષીના પાચનમાર્ગમાંથી પસાર થતું બીજ અંકુરણ પામી શકતું કેમ કે તે પક્ષીના પાચનમાર્ગમાં રહેલાં કાંકરાઓની દળવાની પ્રક્રિયા (grinding action) સામે તેનું કવચ ટકી શકતું નહિ. તૂટેલા કવચવાળું બીજ ડોડોના પાચનમાર્ગમાંથી ઉત્સર્ગદ્વ્ય તરીકે બહાર આવે ત્યારે તેનું અંકુરણ થતું. જીવવિજ્ઞાનીઓનો એક વર્ગ દૃઢપણે માને છે કે ડોડો પક્ષીના વિલોપનને કારણે 'કેલ્વેરિયા' વૃક્ષનું અસ્તિત્વ પણ જોખમમાં આવી પડ્યું (જો કે બધાં જીવવિજ્ઞાનીઓ તેવું નથી માનતા.) ત્યાર બાદ, ડોડોની ગેરહાજરીમાં 'વાઈલ્ડ ટર્કી' પક્ષીઓના પાચનમાર્ગમાંથી 'કેલ્વેરિયા'ના ફળોને પસાર કરાવી તેમનું બીજાંકુરણ કરાવવામાં જીવવિજ્ઞાનીઓને સફળતા મળેલી.

આ બીજનાં વિકિરણીય સ્થાળંતર ('ડિસ્પર્ઝલ') અને અંકુરણની ચર્ચામાં હવે આપણે મોરિશિયસથી ધ્યાન હટાવી, પાછા આપણાં પોતાના પ્રદેશમાં પાછા ફરીએ. આપણે ઘણી વખત એક જાતિના ઝાડમાંથી જ નીકળતું / ઊંચેલું બીજ જાતિનું ઝાડ જોઈએ છીએ. વળી, ઘણી વાર

દિવાલોની તિરાડોમાંથી ઊગી નીકળતાં પીપળા (*Ficus religiosa*) કે વડ (*Ficus benglensis*)નાં ઝાડ જોઈએ છીએ. આવી ઘટનાઓ માટે ઘણી વખત ફળાહારી પક્ષીઓ દ્વારા થતું બીજનું વિકિરણીય સ્થાળંતર જવાબદાર હોય છે. (અલબત્ત, તેવું માત્ર પક્ષીઓને લીધે જ થતું હોય તેમ ન કહી શકાય.) વડ અને પીપળા ઉપરાંત, ઉમરો (*Ficus racemosa*) અને ખોરસલી (*Mimusops elengi*)નાં ફળો પણ ફળાહારી પક્ષીઓને પસંદ હોવાથી એમ કહી શકાય કે તેમનાં બીજોના વિકિરણમાં પક્ષીઓ ભાગ ભજવતાં હશે. 'બેરી' (berry) પ્રકારનાં ફળોવાળી વનસ્પતિ જાતિઓ તેમ જ ધાન્ય બીજો (grains)નું વિકિરણીય સ્થાળંતર, પ્રાણીઓની સરખામણીમાં પક્ષીઓ દ્વારા વધારે થતું હોય છે. એનું કારણ એ કે, પ્રાણીઓની સરખામણીમાં પક્ષીઓ નાનાં કદનાં ફળોનો કે ધાન્યનો ખોરાક તરીકે ઊપયોગ વધુ કરે છે. એવું પણ જાણવા મળે છે કે, નાનાં ફળોનો આહાર કર્યા બાદ પક્ષી પોતાના માનીતા ઝાડ પર આરામ કરતાં કે રાતવાસા માટે પાછું જાય છે ત્યારે તે ઝાડની છાલ પર પોતાની ચાંચ ઘસે છે ને તેથી ચાંચ પર ચોંટેલાં બીજોનું વિકિરણીય સ્થાળંતર થવામાં લાભ મળે છે. આગળ ઉપર 'ડોડો' અને 'વાઈલ્ડ ટર્કી' ના ઉદાહરણમાં જોયું તેમ પક્ષીઓનાં પાચનમાર્ગમાં પસાર થઈને ઉત્સર્ગદ્વ્ય (અધાર) તરીકે બહાર આવેલાં બીજ ઝડપથી અંકુરણ પામે છે કેમ કે પાચનતંત્રમાંથી પસાર થતી વખતે બીજ પર અમુક પ્રકારની 'ટ્રિટમેન્ટ' કે 'પ્રોસેસિંગ' થતું હોય છે.

બીજોનું વિકિરણ ('ડિસ્પર્ઝલ') પક્ષીઓ દ્વારા થતું હોય કે અન્ય પ્રાણીઓ કે પવન વગેરેથી - એ જે તે વૃક્ષજાતિ માટે લાભકારક હોય છે, કેમ કે ૧) વિકિરણને કારણે વૃક્ષ કે અન્ય વનસ્પતિનાં બીજ વિશાળ વિસ્તારમાં ફેલાય છે. આને કારણે બીજ અને તેમાંથી ઉદ્ભવતાં બીજાંકુરો પાસપાસે રહેતાં નથી. પરિણામે, તેમની વચ્ચે પોષકતત્ત્વો, મૂળના પ્રસાર માટેની જગ્યા તેમજ પાણી તથા સૂર્યપ્રકાશ વગેરે માટે અંદરોઅંદરની સ્પર્ધા ઘટે છે, જે વૃક્ષજાતિઓનું અસ્તિત્વ ટકાવવામાં લાભપ્રદ થાય છે, ૨) વિકિરણીય

- ભારતીય ઉપખંડમાં જોવા મળતાં પક્ષીઓમાંથી ૧૭૫ પ્રજાતિ એવી છે કે જે વિશ્વભરમાં માત્ર અહીં જ જોવા જ મળે છે (એટલે કે 'endemic' છે).

(સ્ત્રોત : *Birds in our Lives* લેખક : આશિષ કોઠારી, પ્રકાશક : યુનિવર્સલ પ્રેસ)

- મોગલ શહેનશાહોના શાસનકાળમાં બાજદારીનો ખેલ લોકપ્રિય હતો. બાજની સાથોસાથ એ સમયે દુધિયા લટોરા (*Southern Grey Shrike*)ને પણ શિકારની તાલીમ આપી બાજદારીના ખેલ માટે પાળવામાં આવતો.

(સ્ત્રોત : *Handbook of the Birds of India and Pakistan* લેખક : ડો. સલીમ અલી અને એસ. ડિલન રિપ્લી, પ્રકાશક : ઓક્સફર્ડ બૂક્સ)

સ્થળાંતર પામતાં બીજોમાંથી ઘણાં બધાં બીજ માતૃવૃક્ષના પ્રદેશ કરતાં અલગ જ પ્રકારના પ્રદેશમાં સ્થળાંતરિત થઈ શકે છે. ઘણી વખત એવું પણ બને છે કે આ નવો પ્રદેશ કે નવું પર્યાવરણ તે વૃક્ષજાતિના બીજોને વધુ માફક આવે તેવાં હોય છે અને તેથી તે બીજવાળી વનસ્પતિ / વૃક્ષ જાતિને સરવાળે ફાયદો થાય છે.

આપણે જોયું કે બીજોનું 'ડિસ્પર્ઝલ' વનસ્પતિઓ / વૃક્ષોના ફાયદામાં હોય છે. વિહંગો તો અનાયાસે આ કાર્ય કરી નાંખે છે! પરંતુ, મારા માનવા મુજબ આપણે સહુ 'વિહંગપ્રેમીઓએ તેમની પાસેથી પાઠ શીખવો જોઈએ ને આપણને તેમ જ પર્યાવરણને ફાયદો કરે તેવી વૃક્ષજાતિનાં બીજોનું વિકિરણીય સ્થળાંતર થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ સભાનપણે કરવી જોઈએ. આનો એક રસ્તો એ છે કે, પોતપોતાના વિસ્તારમાં મળતાં અને આપણને તેમજ પર્યાવરણને ફાયદાકારક હોય તેવાં વૃક્ષોનાં બીજ એકત્રિત કરવા જોઈએ. આવા એકત્રિત થયેલાં બીજ રાજ્યના બીજ

પ્રદેશમાંના 'વિહંગ'મિત્રોમાં વહેંચવા જોઈએ. જેથી આપણે 'વિહંગ'મિત્રો 'સીડ ડિસ્પર્ઝલ' નું કાર્ય ઓછામાં ઓછું પ્રયોગાત્મક રીતે કરી શકીએ. એવું પણ કરી શકાય કે, એકત્રિત કરેલાં બીજ, વનવિભાગની નર્સરીઓમાં આપવામાં આવે. ત્યાં તે બીજોની યોગ્ય માવજત થાય ને તેમને વનવિભાગની 'નર્સરી'ઓ કે 'બોટનિકલ ગાર્ડન્સ' / 'આર્બોરેટમ્સ'માં ઊગાડી શકાય. વનવિભાગ દ્વારા બીજોનું વિતરણ રાજ્યના વિવિધ વિસ્તારોનાં વૃક્ષપ્રેમી લોકોમાં પણ કરી શકાય. આવા પગલાં પ્રયોગાત્મક ધોરણે કરીએ તોયે આવકાર્ય થશે. અન્યથા ગાંડો બાવળ તો ગમે ત્યાં પોતાનું એકચક્રી સામ્રાજ્ય સ્થાપવા તૈયાર જ છે!

એફ/૫૧, નંદનવન-૩, મૌલિક વિલેની નજીક,
સેટેલાઈટ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

પક્ષી માટે વૃક્ષ, વૃક્ષ માટે પક્ષી

ડૉ. પ્રણવ ત્રિવેદી
અનુ. નંદિતા મુનિ

મારા થોડાંક નૈસર્ગિક બગીચામાં આજથી પાંચેક વર્ષ પહેલાં મેં એક નવો જ છોડ જોયો. ટકાર થડવાળા આ છોડના હૃદયાકાર પાન પર રૂંવાટી આવેલી હતી. મને મળવા આવેલા એક વનસ્પતિવિદ્ મિત્રે મને આ છોડનો પરિચય કરાવ્યો. એ છોડ અશ્વગંધા (*Withenia somnifera*)નો હતો. આ છોડના ઔષધિય ગુણ વિશે અમારે ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે મારા મનમાં એક વિચાર ઘોળાયા કરતો હતો કે રોપણી કર્યા સિવાય આ છોડ મારા બગીચામાં કેવી રીતે આવી ચડ્યો? મારા ઘરની આસપાસના બીજા બગીચામાં કે ખુલ્લા વિસ્તારમાં પણ ક્યાંય આ છોડ હતો નહીં એટલે એનું આગમન એક રહસ્ય સમું બની ગયું.

આ રહસ્યનો સ્ફીટ ત્યારે થયો કે જ્યારે મેં તેનાં લાલ ફળોનો આહાર કરી રહેલા એક મોરને નિહાળ્યો. અશ્વગંધાનાં કાચાં ફળ લીલા રંગનાં હોય છે અને પાકે ત્યારે તેમનો રંગ લાલ થઈ જાય છે. એ નિહાળવામાં અને એને ખાવા માટે આવતાં પક્ષીઓનું ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવામાં મને રસ પડ્યો. આ પક્ષીઓની યાદી ત્વરાથી વધવા લાગી. મોર ઉપરાંત કાબર, બ્રાહ્મણી મેના, બુલબુલ, કોયલ, થોરિયું લેલું અને વન લેલાં જેવાં પક્ષીઓને મેં આ ફળ આરોગતાં નિહાળ્યા. ત્યારથી પંખીઓને પ્રિય એવો આ

'બર્ડ પ્લાન્ટ' મારા બગીચામાં રહે તેની હું કાળજી લઉં છું.

રતનમાળ અભયારણ્યમાં હું પક્ષીઓનો અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે જંગલમાં પુષ્પિત થયેલાં કે ફલિત થયેલાં વૃક્ષોની મુલાકાત લેતાં પક્ષીઓની હું નોંધ રાખતો. સૌથી વધુ પક્ષી જાતિઓ આ ત્રણ પ્રકારનાં વૃક્ષો પર જોવા મળતી: શીમળો (*Silk Cotton, Bombax ceiba*), ખાખરો કે કેસૂડો (*Flame of the Forest, Butea monosperma*) અને પંગારો (*Coral Tree, Erythrina variegata*). આ વૃક્ષો પર ફૂલ આવ્યાં હોય ત્યારે તેના ઉપર ગમે ત્યારે વીસેક જેટલી જાતિનાં પક્ષીઓ તો મધુરસનો આહાર કરતા જોવા મળે જ. આ પક્ષીઓમાં ખાસ તો વિવિધ પ્રકારના કોશી (*drongoes*), હરેવા (*chloropsys*), કંસારા (*barbets*), ખેરખટ્ટા (*treepies*), કાબર (*mynas*), કાગડા, સકકરખોરા (*Sunbirds*) અને સામાન્ય ન ગણી શકાય તેવા શ્યામશિર કસ્તૂરા (*Eurasian Blackbird*)નો પણ સમાવેશ થાય છે. મને બરાબર યાદ છે કે ડાંગના જંગલમાં ચિલોત્રા (*Grey Hornbill*)ને શોધવો હોય તો તેનો સૌથી સરળ રસ્તો એ કે ટેટા આવ્યા હોય તેવો વડ કે 'ફાઈક્સ' જાતિનું અન્ય વૃક્ષ શોધી કાઢવાનું. આવા વૃક્ષ પર આહારમાં લીન ચિલોત્રા મળી જ જાય.

પક્ષી અને વનસ્પતિના પારસ્પરિક સંબંધના આવા અનેક અન્ય ઉદાહરણોનો મેં અભ્યાસ કર્યો હોવાથી આ વિષયના મહત્ત્વ બાબતે મને લખવું ગમ્યું. આપણે કેવી વનસ્પતિની વાવણી કરીએ છીએ તે બાબત પક્ષીઓ માટે ઘણી અગત્ય ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે કે ઉઘાનોમાં, રસ્તાની ધારે કે બગીચામાં જે વનસ્પતિઓ વવાય છે તેની પસંદગી પર્યાવરણની સુસંગતતાને બદલે માનવીની કહેવાતી 'સાનુકૂળતા'ને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. તમારી આસપાસનાં વૃક્ષોનું થોડું પણ નિરીક્ષણ કરશો તો તમે જાણી શકશો કે કયા વૃક્ષો હકીકતે 'બર્ડ-ફ્રેન્ડલી' છે. જો તે કોઈ દેશી વૃક્ષ હશે તો તે અચૂક 'પક્ષીસહૃદય' હશે. આવાં વૃક્ષોમાં લીમડો, વડ, પીપળો, ઉમરો, પલાશ, ગોરસ આમલી, ગુંદી અને ગુંદા, દેશી બાવળ, પીલુડી, આંબો, પંગારો. શીમળો, મહુડો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ યાદી હજુ લાંબી બની શકે. આ દેશી વૃક્ષો પક્ષીઓને ફળ-ફૂલના સ્વરૂપે ખોરાક પૂરો પાડવા ઉપરાંત તેમને રાતવાસા અને માળા બાંધવાનું આશ્રયસ્થાન પણ બની રહે છે. આની સામે પક્ષીઓ પણ આ વૃક્ષોના ફેલાવામાં ઘણી અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. પક્ષીઓ ફળ ગળી જાય છે અને દૂર જઈને ચરક દ્વારા તેનાં બીજ ફેલાવે છે એ આપણે બધાં જાણીએ જ છીએ. વડનાં કુળનાં 'ફાઈક્સ' વૃક્ષો ઉપરાંત લીમડો, પીલું, ટીમરું જેવાં વૃક્ષો તથા બોર (Zizyphus), અશ્વગંધા જેવાં ક્ષુપો અને ચિયા તેમ જ જલજ વનસ્પતિની પણ અનેક જાતોના ફેલાવામાં પક્ષીઓનો મહત્ત્વનો ફાળો છે.

પક્ષીઓ અને વનસ્પતિનો આ આંતરસંબંધ એટલો ગહન છે કે એક લુપ્ત થાય તો બીજું પણ નામશેષ થઈ જાય છે. ટાપુઓ અને વર્ષાવનોમાં આ હકીકતનાં અનેક ઉદાહરણો જોવા મળ્યા છે. પક્ષી અને વનસ્પતિનો સંબંધ માત્ર ફલાહાર (frugivory) પૂરતો જ મર્યાદિત નથી. પક્ષીઓ વનસ્પતિને હાનિ પહોંચાડતાં કીટકોને દૂર કરે છે. પોતાની ચરકના સ્વરૂપે તેઓ પર્યાવરણમાં પોષક દ્રવ્યો પણ ઉમેરે છે. ચિલોત્રા ઘણી વાર વૃક્ષનાં ફળોનો આહાર કરીને મોં વતી તેનાં બીજને બહાર કાઢે છે. મારાં મિત્ર અને સહકાર્યકર ડૉ. અપરાજિતા દત્ત છેલ્લાં બાર વર્ષથી અરુણાચલમાં ચિલોત્રાનો અભ્યાસ કરે છે. તેમના કહેવા અનુસાર જંગલને જીવિત રાખવામાં ચિલોત્રાની ખૂબ

મહત્ત્વની ભૂમિકા છે. ચિલોત્રાને તેઓ 'જંગલના ખેડુ' (farmers of forest) ગણે છે!

દેશી વનસ્પતિઓથી માત્ર પક્ષીઓ જ આકર્ષાય છે તેવું નથી. પક્ષીઓના ખોરાકમાં વિવિધ કીટકો (જેમકે પતંગિયા) અને નાનાં-મોટાં અન્ય વન્યજીવોને પણ તે આશ્રય આપે છે. વનસ્પતિની આપણી પસંદગીમાં થોડા વધુ સભાન અને સંવેદનશીલ બની આપણે વન્યજીવો માટે સુંદર નિવાસસ્થાનો રચી શકીએ. ઘણી વાર તો આ વનસ્પતિને વાવવાની જરૂર પણ નથી પડતી; પોતાની મેળે જ તે ઊગી નીકળે છે. બસ, તેને ઊગવા દો, ઉછરવા દો. આ વાતનું પહેલું પગલું એ હોઈ શકે કે આવી વનસ્પતિને આપણે ઓળખીએ અને તેનું નિરીક્ષણ કરીએ. મને ખાતરી છે કે આપણામાંથી ઘણાં મિત્રો આવાં 'બર્ડફ્રેન્ડલી' વૃક્ષોને ઓળખતાં હશે અને તેને ફેલાવવાનું કે સાચવવાનું કામ પણ કરી રહ્યાં હશે.

દેશી વનસ્પતિના મહત્ત્વ પર હું આટલો ભાર મૂકી રહ્યો છું એનો અર્થ એ નથી કે દ્વાયકાઓથી આપણી વચ્ચે વસી ગયેલ વિદેશી વૃક્ષોનું કોઈ જ મહત્ત્વ નથી. એમાંથી કેટલાંક વૃક્ષો પર્યાવરણ માટે સારાં છે અને કેટલાંકને પક્ષીઓએ અપનાવી લીધા છે. પણ આપણી પોતાની વૃક્ષસમૃદ્ધિ જ એટલી ઐશ્વર્યપૂર્ણ છે કે એને જ શા માટે ન વધાવી લેવી? હયાત વૃક્ષો પ્રત્યે દુર્લભ સેવીને કે વૃક્ષો વાવી અને ઉછેરી શકવાની સાનુકૂળ પરિસ્થિતિઓનો લાભ ન લઈને આપણે પર્યાવરણ સંરક્ષણની મૂલ્યવાન તકો વેડફી દેતા હોઈએ છીએ. જો કે કેટલીક સભાન વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ પોતાના બગીચા કે સુંદર તથા દૃષ્ટિપૂર્ણ 'લેન્ડસ્કેપીંગ'વાળાં લીલાછમ 'કેમ્પસ' કે 'ફાર્મહાઉસ'ના સ્વરૂપે વસ્તી કે નગરની વચ્ચે પણ સ્વર્ગ રચી દે છે. પસંદગી આપણા હાથમાં છે અને સાચી તથા સંવેદનશીલ પસંદગી દ્વારા આપણે કોઈ ને કોઈ રીતે જરૂર પ્રદાન કરી શકીએ. મારી અંગત વાત કરું તો, એકાદ બુલબુલે ભેટ આપેલા અશ્વગંધાના નાનકડા બીજમાંથી ઊગીને મારા મનમાં વનસ્પતિ અને પક્ષીઓના પારસ્પરિક સંબંધની સમજણરૂપી વૃક્ષનાં મૂળિયાં ઊંડાં ગયાં. દરેક સારો વિચાર પણ એક બીજરૂપ છે. આપણી મનોભૂમિમાં એ ઊગી નીકળે તો પછી વાસ્તવિક ભૂમિ પર પણ જરૂર આકાર ધારણ કરશે.

૧૩, સુકોમલ ફ્લેટ્સ, રામદેવનગર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni, Satellite Road, Ahmedabad 380015. Owner : Vihang Research Foundation, Ahmedabad. Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Estate, Bardolpura, Ahmedabad-1. Laser Typesetting : Sharad Prakashan, 5, Sunpoint, Memnagar, Ahmedabad 380052

BONDS IN A 'SNAP'

It works like magic. Sticks quick and strong, **in a matter of seconds.**
And all you need is one tiny drop.

Fevikwik - the one-drop instant adhesive with a high-strength formula that bonds **almost anything to anything** - be it plastic (most kinds), rubber, acrylic, chinaware, ceramic, metals...

Try Fevikwik. And see for yourself the magic of the fastest bonding adhesive in the world.

Fevikwik. The **instant** bond that lasts long.

Fevikwik can even stick your fingers.
Use it carefully.

 Fevikwik® - THE ONE-DROP INSTANT ADHESIVE

® Fevikwik® is the registered trademark of **Pidilite Industries Ltd.**, makers of **FEVICOL**

1007E

૭મી એપ્રિલ, '૦૮

૭મી એપ્રિલે નળસરોવર ગયા ત્યારે આઠ સારસે અમારું સ્વાગત કર્યું!

અમને મોટા ગડેરા (Black-tailed Godwit)નાં મોટાં ટોળાં જોવા મળ્યાં. ત્રણસો જેટલાં મોટાં હંજ (Greater Flamingo) પણ હતાં. નળસરોવર પરિસરમાં ખારી પીલુનાં ઝાડ વધુ છે અને અત્યારે તેના લાલ ચટક રંગનાં ફળ બેઠેલાં, એટલે વૈયાંને ભાવતું ભોજન મળી ગયું! પવનમાં ઝૂલતી પીલુની ડાળીઓ પર સમતોલ રાખતાં રાખતાં, ઉપરનીચે, વાંકાંચૂંકાં થઈને આ ફળની લિજ્જત માણતાં વૈયાં જોવા એ એક લહાવો છે!

અમે ગયા એના બે-ત્રણ દિવસ પહેલાં જ જે વાવાઝોડું આવ્યું તેમાં ઓફિસ સંકુલના મકાનોને તેમજ કિનારા ઉપરનાં તથા બેટ ઉપરનાં વૃક્ષોને ઘણું નુકસાન થયું છે. 'પાનવડ' ઉપરનાં બધાં પીલું મૂળમાંથી બહાર નીકળી આવેલાં હતાં. આ ચોમાસે મોટા પ્રમાણમાં પીલુનું

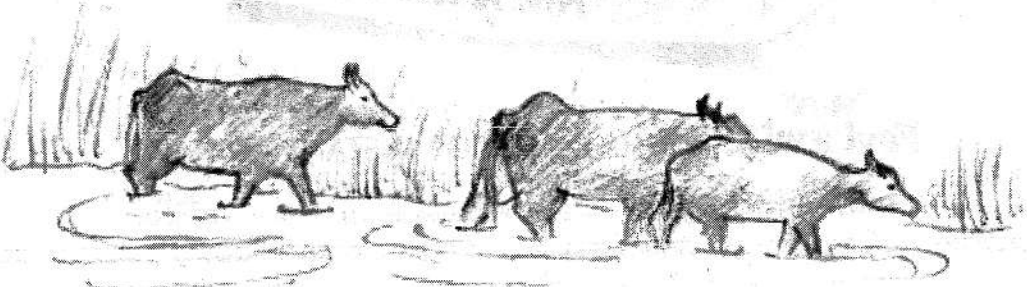
વૃક્ષારોપણ થાય તો સારું.

ધ્રાબલા બેટ તરફ જતાં સેંકડોની સંખ્યામાં ચેતવા (Gargany) નાં ટોળાં જોવા મળ્યાં, એ જ રીતે પ્રજનન પોષાકથી સજ્જ રાતપગ (Spotted Redshank), મોટા ગડેરા (Black-tailed Godwit) તથા શ્યામશિર તથા લડાખી ધોમડા (Black-headed and Brown-headed Gulls) જોવા મળ્યાં.

ચેતવાની સાથે સાથે મોટી હાજરી ભગતડાં (Common Coot)ની પણ હોય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં 'કૂટ'! તમને વસવસો ના રહે કે 'પક્ષીદર્શન નહોતું થયું!'

ધ્રાબલા બેટ તરફ જતાં પાણી ઓછું થવાને લીધે જમીનનો પટ ઊઘડે છે, જ્યાં અમે મોટી સંખ્યામાં વાબગલીઓ (terns)ને બેઠેલી તેમજ ઊડાઊડ કરતાં જોઈ. મોટા ભાગની કાશ્મીરી વાબગલીઓ (Whiskered Tern) હતી. થોડી ધોળી વાબગલી (Gull-billed Tern) પ્રજનન ઋતુમાં ધારણ કરેલી કાળી ટોળીને લીધે ખૂબ સુંદર દેખાતી હતી. આ ઋતુમાં નળસરોવરમાં પહેલાં ચેતપંખ કાળી વાબગલી (White-winged Black Tern) જોયેલી. જે આ પ્રવાસમાં જોવા ન મળી. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે શ્યામશિર ધોમડા પણ આ ટોળામાં હતાં. પણ આ નાના કદનાં બીજા ધોમડા ક્યા? શ્યામશિર ધોમડાથી પણ નાના અને આંખની પાછળ કાળું ટપકું. 'એશિયન વોટરફાઉલ સેન્સસ' (AWC) ની 'ફિલ ગાઈડ' તથા ગ્રીમેટ ઈન્સ્કીપ તથા ઈન્સ્કીપની 'ફિલ ગાઈડ' તપાસતાં અમને ખાત્રી થઈ કે તે નાના ધોમડા (Little Gull) છે. અને તે પણ આશરે ત્રીસની સંખ્યામાં! નળસરોવરમાં નાના ધોમડાની નોંધ પહેલા થઈ છે, પણ મારા ધ્યાનમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં નહીં!

પાનવડ તરફ આગળ વધતાં, વહેલી સવારના સૂર્ય પ્રકાશમાં ચમકતી મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested

Grebe) જોઈ આનંદ થયો.

એક બેટ પર 'મોટા તેજપર (Large Pratincole) નો માળો હતો. માળો એટલે માત્ર ભેંસના પગથી પડેલો ખાડો. કોઈ પણ ફેરફાર વિના આ ખાડામાં બે ઈંડાં મૂકેલાં હતાં. અમે માળાની નજીક હતા ત્યારે એક પક્ષી પાંખો પ્રસારી લંગડાતું ચાલતું હતું. (broken wing mimicry behaviour) અમારું ધ્યાન માળાને બદલે તેની તરફ દોરવા તે આ રીતે વર્તી રહ્યું હતું! મોટાં તેજપર નિયમિત નળસરોવરના બેટડા પર માળા કરતાં હોય છે.

પ્રાબલ્ય બેટ પર નવું 'વોચટાવર' બન્યું છે તેના

ઉપરથી દૂર દૂર સુધી હંજના ટોળાં દેખાતાં હતાં. વાદળછાયું વાતાવરણ અને ઠંડા પવનને લીધે દિવસ ચઢ્યો હોવા છતાં વાતાવરણ આહુલાદક હતું. બેટ પર દસેક વાગ્યાના સુમારે બે 'ફોરેસ્ટ ગાર્ડ' સાથે ૧૫-૨૦ રોજમદારો બેઠા હતા. આ રોજમદારોને 'પેટ્રોલીંગ' માટે રાખેલા હોય છે. તેઓનું કહેવું હતું કે વરસના બે-ત્રણ મહિના તેમને છૂટા કરી દેવામાં આવે છે. એ દરમિયાન ગામનાં લોકો તેમને હેરાન કરે છે. હવે થોડા હોડીવાળા પર્યાવરણ બાબતે વધુ જાગૃત થયા છે. રોજમદારીમાં હોડીવાળાને જ ભરતી કરતા હોવાથી આ વિધેયાત્મક ફેરફાર દષ્ટિગોચર થાય છે. હોડીવાળા ભાઈઓમાં પક્ષીસંરક્ષણ વિષે હજી વધુ જાગૃતિ આવે તથા તેમનું પક્ષીઓ સંદર્ભે જ્ઞાન વધે તે દિશામાં વધુ પ્રયત્નોની

જરૂર છે.

પાનવડ બેટ પર હંમેશની જેમ પીલુમાં મોટો પાન કરકરિયો (Great Reed Warbler) પણ જોયો. અમે જેમ જેમ આ લંબાઈ પટે પથરાયેલા બેટ પર ચાલતા જતા હતા તેમ તેમ વૃક્ષો પર આરામ ફરમાવી રહેલા રાત બગલા (Black-crowned Herons) ઊડતા જતા હતા. કાસમના કહેવા પ્રમાણે રાતબગલાની દિનવાસાની આ જગ્યા નવી છે. પાનવડ પર પાનલવા (Painted Snipe)નું એક 'ફેમિલી' જોવા મળ્યું! પાંચેક પક્ષીઓ હતાં અને એમાં ત્રણ પુખ્ત હતાં. ટિટોડી (Red-wattled Lapwing) ના પણ બે માળા જોયા.

૧૧મી મે, '૦૮ :

સવારે ૫-૪૫ વાગ્યે નીકળી ગયા. રસ્તામાં તેતરને બચાવવાનું ધ્યાન તો રાખવું જ પડે. ક્યારેક હોલા પણ! રસ્તાની બાજુનાં પાણી સૂકાઈ ગયાં હતાં.

નળસરોવર ચોકડી પાસે પ્લાન્ટેશન કરેલા લીમડા, પેલ્ટોફોરમ હવે ખાસ્સા મોટાં થઈ ગયેલા છે. ઝાડ પર સો - દોઢસો સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) અને બસો જેટલા નાના કાજિયા (Little Cormorant)ને બેઠેલા જોયા. ત્યાં રાતવાસો (roosting) કરતા હશે. અહીં 'પ્લાન્ટેશન'માં જ એક સોનેરી પીળક (Golden Oriole)નું ગાન સાંભળવા મળ્યું.

'એપ્રોચ રોડ' ની બાજુનાં પાણીમાં ધાર્યા મુજબ હંજ હતાં. સો - એક નાનાં હંજ કેટલાંક અપુખ્ત પક્ષીઓ સાથે અને થોડાં મોટાં હંજ પણ હતાં. બાકી થોડી બતકો પણ હતી જે દૂરથી ઓળખાઈ નહીં અને કાદવ ખૂંદનારા (waders) પણ ખરાં. 'એપ્રોચ'ની બાજુમાં ગાંડા બાવળ ભેગાં પીલુ સાફ થઈ ગયા છે. પીપડામાં વાવેલાં બીજાં વૃક્ષો પણ કાળજી માંગે છે. વન-વિભાગ દ્વારા મૂકાયેલા બાંકડા કોઈના રોષનો ભોગ બન્યા હોય તેમ ક્યાંક તૂટેલાં ને વાંકાયુંકા થઈ ગયેલાં છે.

ગાડી પાર્ક કરી સામાન લીધો. લીમડા પર સુગરીનું ટોળું કંઈક ફંકોસતું હતું; શું તે ખબર ન પડી. ઓફિસ સંકુલના પ્રાંગણમાં ઘણાં વૃક્ષો વાવાઝોડાથી નુકશાન પામ્યાં હોવાને લીધે કપાયેલાં હતાં. ખારી પીલુનાં બચેલાં ઝાડ કેટલાં સુંદર ને તંદુરસ્ત છે! અહીં પીલુનું વાવેતર વધુ થવું જોઈએ અને ઊભેલાં વૃક્ષોની જો વ્યવસ્થિત કાપકૂપ થાય તો પવનથી થતું નુકશાન નિવારી શકાય. શૌચાલય કોઈ પણ સરકારી મકાનમાં શોભે તેવાં! નવું 'ઈન્ટરપ્રીટેશન સેન્ટર' બનાવવા પાછળ આટલો ખર્ચો થાય છે, તો જૂના 'સ્ટ્રક્ચર' ને જરા નવું રૂપ ન આપી શકાય!

ઘવાયેલાં પક્ષીઓની સારવાર અને સુરક્ષા માટે ઊભા થયેલા પાંજરામાં 'સ્ટોરડ્રમ'ની જેમ હવે પકડાયેલી જાળો, વાયરો અને તૂટેલો સામાન પડ્યો રહે છે. સૌ મુલાકાતીઓના લાભાર્થે! જાળનો તાત્કાલિક બાળીને નિવેડો કેમ નહીં લવાતો હોય! ટૂંકમાં, પૂરાં પરિસરમાં વ્યવસ્થા ને કલાત્મકતાનો અભાવ કાયમ કઠે છે!

મે મહિનામાં કાળા રાતાપગ(Spotted Redshank)ને પ્રજનન પોષાકમાં જોવાનો હંમેશ મોહ રહે. કાંઠે જતાંવેત જ તેના દર્શન થયા. તેનો 'કોલ' રાતાપગ (Redshank)થી ખાસ ભિન્ન ન લાગ્યો, પણ

નળસરોવરમાં અત્યારે કોઈનું એકચક્રી શાસન હોય તો તે નીલ જલમુરઘા (Purple Swamphen)નું! ચિયાવાળી પ્રત્યેક જગ્યામાં તેમની હાજરી ભારોભાર જણાતી હતી. તો જલમુરઘી (Common Moorhen)ની સંપૂર્ણ ગેરહાજરી!

નળસરોવરના પાણીમાં છૂટાછવાયા ભગતડાં (Common Coot) ના દેખાય તેવું ભાગ્યે જ બને; આજે તો નાની ડૂબકી (Little Grebe) પણ સારી સંખ્યામાં દેખાઈ. નાની ડૂબકીનાં કેટલાંક મોટાં જૂથ સેંકડોની સંખ્યામાં ધ્યાનાકર્ષક બની રહ્યાં.

પાણી મે મહિના પ્રમાણે ઘણું હતું, લગભગ અઢી ફૂટની આસપાસ. છતાં ઊંડાં જતાં બેટના માથે વાબગલીઓની આવનજાવન ભાગ્યે જ ધ્યાન બહાર જાય. મોટા ભાગની કાશ્મીરી વાબગલીઓ હોવાથી તેમનું કાળું પેટાળ ધ્યાન ખેંચાય તેવું હતું. 'પાણીનાં સંગાથી'માં શ્રી લાલસિંહભાઈએ જણાવ્યું છે તેમ, 'પોતાના વતન કાશ્મીર તરફ જવાની તેને ઉતાવળ નથી હોતી.' 'કાળાપેટ વાબગલી (Blackbellied Tern) પણ ક્યારેક દેખાય છે.' તેમ કાસમે

કહ્યું. જો કે, કદમાં ઘણો ફેર છે, છતાં ઉનાળુ પોષાક ધરાવતી કાશ્મીરી વાબગલી અને કાળાપેટ વાબગલીમાં થાપ ખાઈ જવાય. નળસરોવરમાં આ સમયગાળો જુદી જુદી વાબગલીઓની ઓળખાણ માટે ઘણો ઉપયોગી કહેવાય. (મેં કાળી વાબગલી (Black Tern, *Chlidonian niger*) પણ જોઈ છે. સાણંદથી નળસરોવર જતા, ગોરજ ગામની ફતેવાડી કેનાલ પર, નળસરોવર ખાતે અને થોળ ખાતે. ૧૨-૧૫ વર્ષ પહેલાં! તસવીર પણ છે, જે સૃષ્ટિમાં પ્રકાશિત થયેલી. - કેતન ટાટુ)

અરે! આ કાળીધોળી જાણે ઝબકારા મારતી વાબગલી કઈ? શ્વેતપંખ કાળી વાબગલી જ વળી! શ્વેતપંખ કાળી વાબગલી (Whitewinged Black Tern) તેના વિરોધાભાસી કાળા - ધોળા પહેરવેશને લીધે દેખાવડી લાગે છે. ખૂબ ઓછી જોવા મળતી આ વાબગલીના ચાર - પાંચ નમૂના સહેલાઈથી નિરાંતે જોવા મળ્યાં.

હોડીમાં, 'એપ્રોય રોડ'ની બાજુમાં ભરાયેલાં પાણી તરફ જતાં, પ્રવાસી બતકોમાં કેટલીક ગયાણો (Northern Shoveller) અને કેટલીક ચેતવા (Garganey) તરીકે ઓળખાઈ. આ સિવાય ક્વચિત્ આપણી સ્થાનિક બતકો ગિરજા (Cotton Pigmy-Goose), ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) તથા નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Duck) નાં ટોળાં પાણીમાં કે ઊડતાં દેખાઈ જતાં. શ્વેતપંખ જલમાંજર (Phaesant - tailed Jacana) તેની લાંબી પૂંછડીમાં શોભાયમાન લાગતો હતો.

પાછા ફરતાં કાસમે ગીત લલકાર્યું:

'નળરાજ તારા બેટડા અગ્ર

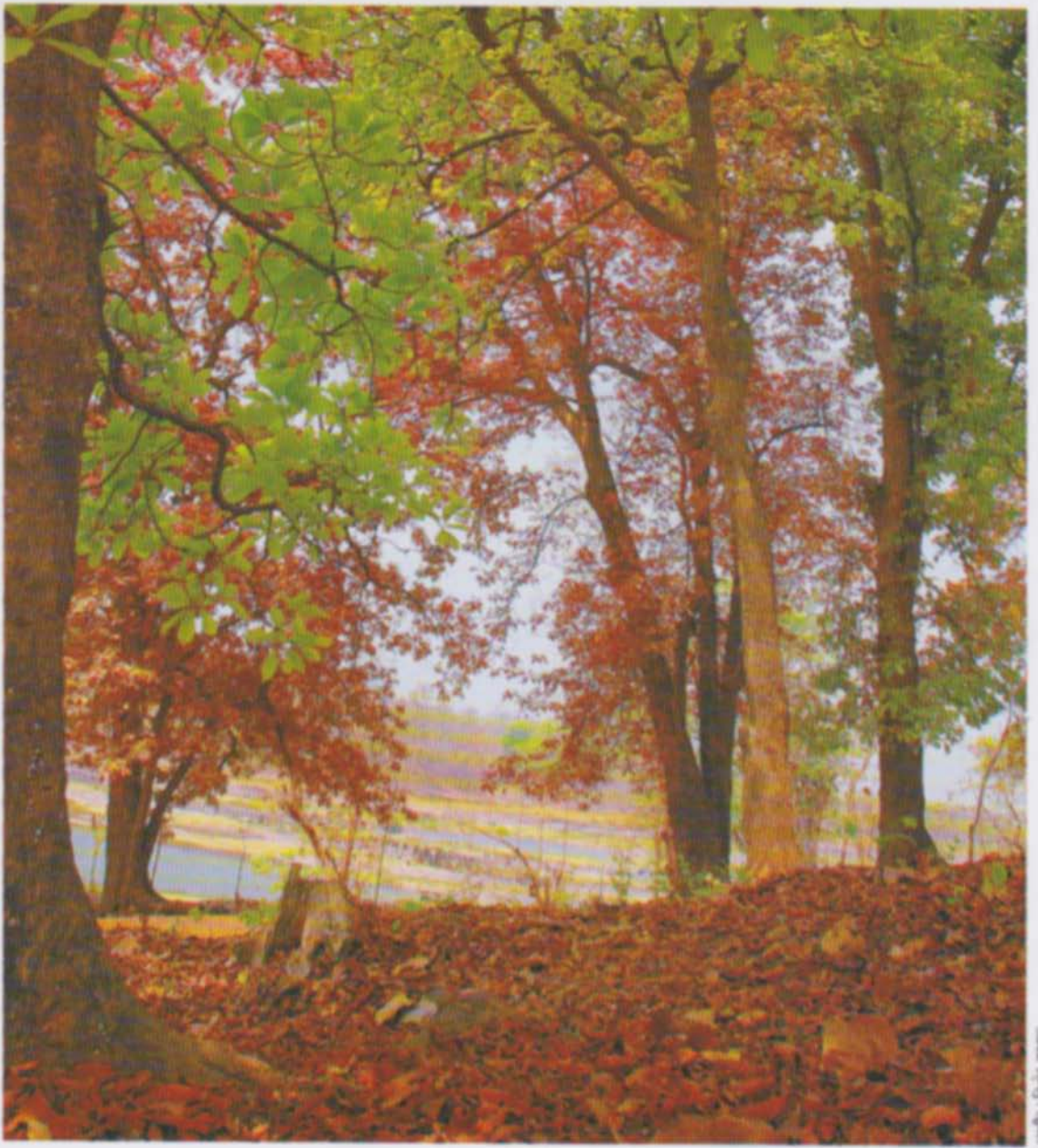
પંખીડાં તો પાર વિનાના

હુડકા હાલે, તુળિયા તરે

'પોડા દોટમ દોટ.....'

ઑફિસની નજીક પહોંચ્યાં ત્યાં બે બોટના પ્રવાસી મસ્તીમાં આવી જઈ પાણીમાં પડેલાં જોયાં. નહાવાનો ને પાણી ઊડાડવાનો તેઓ આનંદ લુંટી રહ્યાં હતાં. અમે કિનારે પહોંચી 'ફોરેસ્ટ ગાર્ડ' ને આ બાબતે માહિતી આપતાં તેણે બે ચોકીદારોને ત્યાં મોકલ્યાં. 'અહીં નહાવાની મનાઈ છે' નું પાટિયું ઘણાં સમયથી 'મીસીંગ' છે તે ત્યાર પછી જાણ્યું, જો કે આપણી પ્રજા આ પાટિયાને કેટલું ગણકારત! પાછાં વળતાં 'એપ્રોય રોડ'ની બાજુનાં પાણીમાં નીલશિર (Mallard) ની એક માદા દેખાઈ, એક જ પક્ષી! પછી થોડાં દિવસો સુધી તે રહ્યું એમ પાછળથી જાણવા મળ્યું.

૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ,
અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

સચ્ચી : વિન્સા. ૨૦૧૨

શિયાળા દરમ્યાન પાન ખેરવ્યા પછી, વસંતપંચમીની આસપાસ લગભગ બધાં વૃક્ષો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ફૂલોથી છવાઈ જાય છે. એપ્રિલ આવ્યે બધાં ફૂલો ખરી પડે છે અને તેની જગ્યાએ ફળ, શિંગો તથા પડિયાં બેસે છે; સાથે સાથે નવાં પાન કોળવા લાગે છે. એપ્રિલના અંતમાં જ્યારે ઉનાળાની ગરમી ચરમસીમાએ પહોંચે ત્યારે આ નવાં પાન ઘાટો છાંયો આપવા લાગે છે. પ્રાણીઓને ગરમીથી રાહત આપતાં આ નવપલ્લવો વૃક્ષનાં બીજને પણ પોષણ પૂરું પાડે છે. આ બીજ, જૂનના અંત સુધીમાં પાકી, વરસાદના પહેલાં ઝાપટાંના માર વડે વૃક્ષથી અળગા થવા તૈયાર થઈ ગયાં હોય છે. પવન, પક્ષી કે પ્રાણી કે અન્ય કોઈ રીતે આ બીજ આસપાસ અને ક્વચિત્ દૂર સુધી ફેલાય છે.

VIHANG (Quarterly) July - Sep. 2008
RNI No. GUJGUJ/2007/20874 Dt. 21-8-07

આમુર શાહિન (Amur Falcon)

તસવીર : ડૉ. જયેશ જોષી, ત્રવસારી નિરીક્ષક ગીધ પાન નં. ૧૭

An Exquisite Jewelry Mall from

... a benchmark of
Quality, Purity & Trust!

Satellite, Ahmedabad

Exclusive Showrooms across 3 floors ...

Carats & Cents

Real Diamond Jewelry

Golden Attire

Gold & Antique Ornaments

Silver Ornaments

Silver articles & Fashion Jewelry